

XITSONGA RAYA

Buku ya 2
Tikotara ta
3 & 4

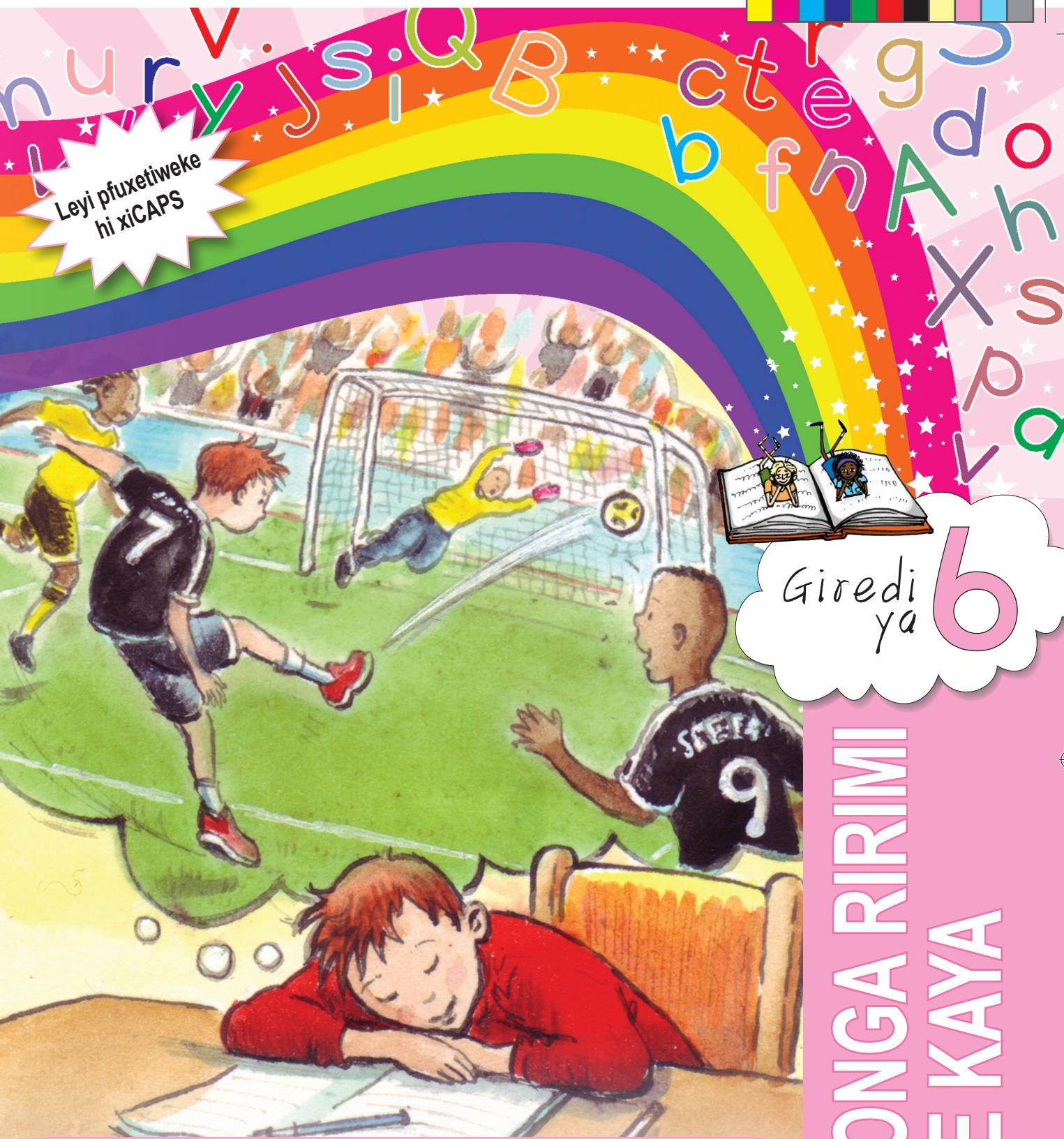
Tlilasi:

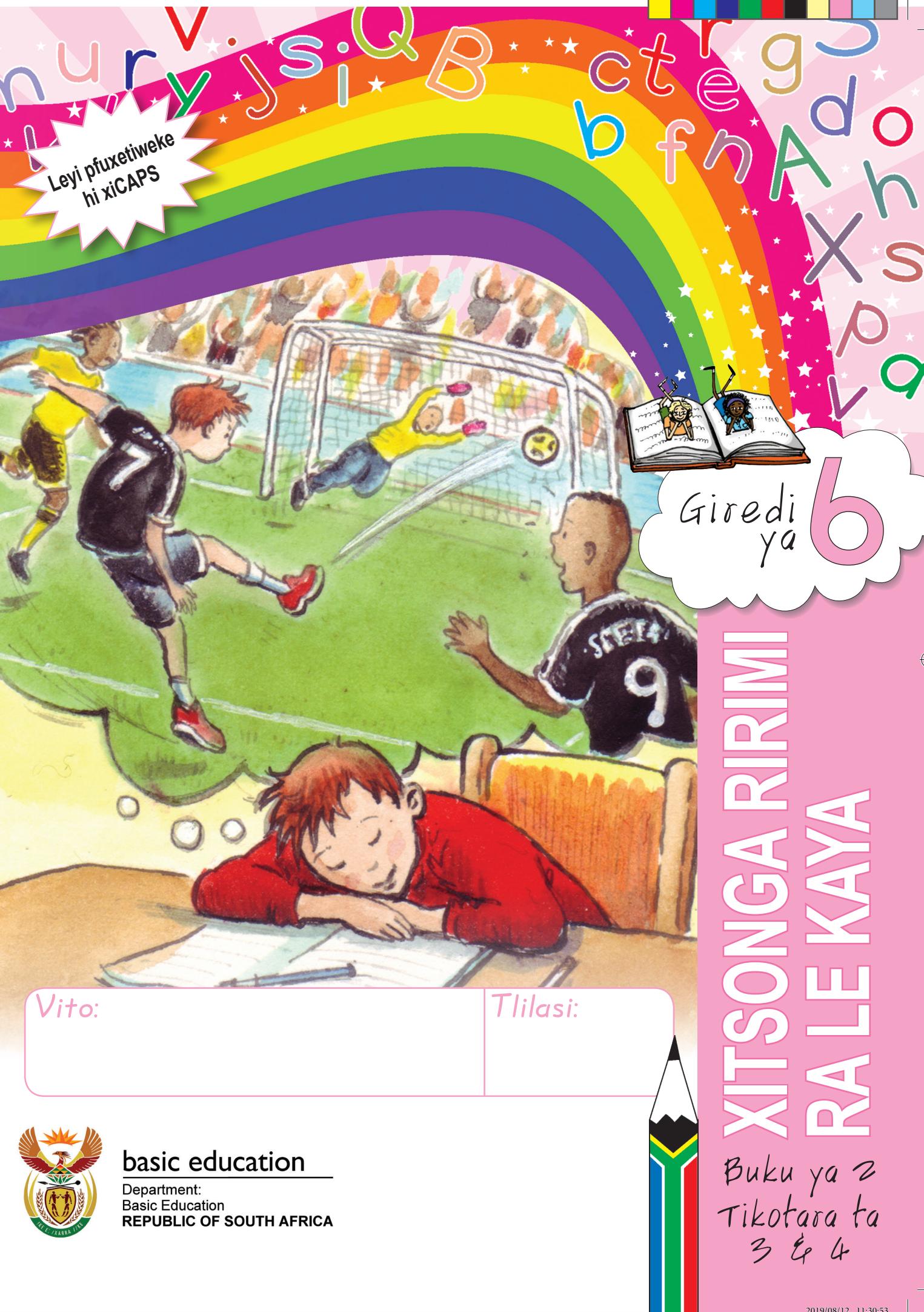
basic education
Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Vito:

XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA – Giredi ya 6 Buku ya 2

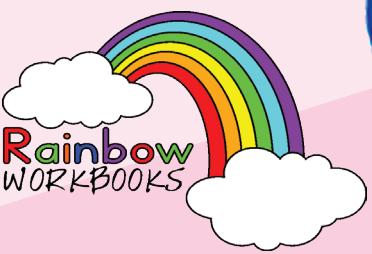

ISBN 978-1-4315-0124-3

Workbooks available in this series:

- Grade R (in all official Languages);
- Literacy/Home Language Grades 1 to 6 (in all 11 official Languages);
- Mathematics Grades 1 to 3 (in all 11 official Languages);
- Mathematics Grades 4 to 9 (in Afrikaans and English);
- Life Skills Grades 1 to 3 (in all 11 official Languages); and
- Grades 1 to 6 English First Additional Language.

ISBN 978-1-4315-0124-3

XITSONGA HOME LANGUAGE
GRADE 6 – BOOK 2

TERMS 3 & 4

ISBN 978-1-4315-0124-3

THIS BOOK MAY NOT BE SOLD.

10th Edition

Ndlela ya matsalele

Manana Angie Motshekga,
Holobye wa Dyondzo ya
Masungulo

Nkulukumba Enver Surty,
Xandla xa Holobye wa
Dyondzo ya Masungulo

Tibuku leti to tirthela ti endleriwe vana va Afrika-Dzonga ehansi ka vurhangeri bya Holobye wa Dyondzo ya Masungulo. Manana Angie Motshega na Xandla xa Holobye wa Dyondzo ya Masungulo. Nkulukumba Enver Surty.

Tibuku to tirthela ta Rainbow ti vumba xiyenge xin'wana xa ntawa wa mgingiriko ya Ndzwulo ya Dyondzo ya Masungulo leyi kongomisiweke eka ku antswisa matirhelo ya vadyondzi va Vaafrika-Dzonga eka tigiredi ta ntsevu to sungula. Tanihi xin'wana xa swilo leswi nga swirhangana eka nkunguhato wa matirhelo ya mfumo. phurojeke leyi yi humelerile hi ku seketeriwa hi timali hi Nkwama wa Timali ta Tiko. Leswi swi endlile leswaku Ndzwulo yi swi kota ku endla leswaku tibuku leti to tirthela, ti kumeka hi tindzimi hinkwato ta ximfumo handle ko hakeleriwa.

Hi tshemba leswaku tibuku leti ti ta pfuna vadyondzisi eka mgingiriko ya vona yo dyondzisa ya masiku hinkwawo no tiyisisa leswaku vadyondzi va vona va kota ku heta kharikhulamu. Hi tiyisise leswaku hi letela mudyondzisi eka nghingiriko wun'wana na wun'wana hi ku katsa mifungho leyi kombisaka leswi mudyondzi a faneleke ku endla swona.

Hi ni ntshembo wa leswaku vana va ta tiphina no tsakela ku tirha mgingiriko leyi nga ebukwini loko va ri karhi va ya emahlweni no dyondza, na leswaku wena, mudyondzisi, u ta tsaka swin'we na vona.

Hi mi navelela ku humeleta, wena na vadyondzi va wena eku tirhiseni tibuku leti to tirthela.

Kunguhata

Hlawula nhlokomhaka. Vulavula na ntawa wa wena leswaku mi hlengeleta mianakanyo. Tirhisani mepe wa miehleketo ku veka erivaleni mianakanyo ya n'wina mayelana na kungu, swimunhuhatwa na mbangu.

Mpfapfarhuto

Tsala mpfapfarhuto wa wena wo sungula. Ehleketa hi vahlayi, xivumbeko na ndzimana yin'wana na yin'wana.

Pfuxeta

Hlaya mpfapfarhuto hi vuxopaxoperi kutani u kuma mavonele ya vadyondzi-kuloni na mudyondzisi.

Hlela

Hlela ku kambisia mapeletelo na mahikahatelo. Endla ndzulamiso eka mpfapfarhuto.

Andlala

Tsala mpfapfarhuto wa wena lowu hliereweke tanahi xitshuriwa xa wena xo heteleta.

Published by the Department of Basic Education
222 Struben Street
Pretoria
South Africa
© Department of Basic Education
Tenth edition 2020

ISBN 978-1-4315-0124-3

This book may not be sold.

The Department of Basic Education has made every effort to trace copyright holders but if any have been inadvertently overlooked the Department will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

Giredi 6 ya

R i r i m i i
r a l e k a y a

Buku ley i ya:

KITSONGA
Buku ya

2

SWILETELO SWO TIRHISA BUKU LEYI YO TIRHELA

Ha ku amukela eka Buku leyi yo tirhela ya Ririm i ra le Kaya ra xiyimo xa le xikarhi. Xiyimo Ririm i ra le Kaya eka xiyimo xa le xikarhi xi kongomisiwe eka ku tumbuluxa vuswikoti bya vadyondzi bya ririm i eka vuswikoti bya mbulavurisano lebyi lavekaka eka tindhawu leti ku hlanganaka vanhu no hluvukisa vuswikoti bya akademiki lebyi lavekaka eka ku dyondza tidyondzo hinkwato ta kharikhulamu. Hi tshemba leswaku buku leyi yi ta pfuna vadyondzi va wena ku tumbuluxa no hluvukisa vuswikoti lebyi.

Tirhisa Buku leyi yo tirhela kun'we na switirhisiwa swin'wana swa wena. Hlaya XIPHOKHAMA xa xiyimo xa le xikarhi xa xiyimo le Kaya.

Buku leyi yo tirhela yi lulamisiwe ku ya hi ndzhendzeleko wa mavhiki mambirhi ya XIPHOKHAMA. U ta kuma nkatsakanyo wa leswi nga ta dyondzisiwa eka ndzhendzeleko wun'wana na wun'wana wa mavhiki mambirhi eka tipheji ta 1, 35, 69 na 103 ta buku leyi yo tirhela. Ndzhendzheleko wun'wana na wun'wana wa 2 wa mavhiki wu katsa vuswikoti bya mune bya ririm i lebyi landzelaka:

A hi vulavulen i

1 Ku yingisela na Ku vulavula (swanomo) – tiawara ti2 eka ndzhendzeleko wa 2 wa mavhiki

Vadyondzi va fanele va nyikiwa nkarhi wo tala wo hluvukisa vuswikoti bya vona bya ku yingisela na ku vulavula ku endlela leswaku va swi kota ku hlengeleta vuxokoxoko, ku tshunxa swiphiqo no hlamusela mavonelo na miehleketo ya vona. Buku yo tirhela yi na migingiriko yo hlaya ya ku vulavula na ku yingisela leyi u nga engetelaka eka yona ku tiyisisa leswaku vadyondzi va kuma minkarhi ya ntolovel o yo titoloveta swanomo.

A hi hlayen i

2 Ku hlaya na Ku langutisa – tiawara ta 5 eka ndzhendzeleko wa 2 wa mavhiki

XIPHOKHAMA xi lava leswaku vadyondzi va hlaya va tlhela va vona switshuriwa swo karhi eka ndzhendzeleko wa 2 wa mavhiki. Leswi swi katsa ku hlaya: swirungulwana, mitsheketo, leswi munhu a hlanganeke na swona, mapapila, tiimeyili, leswi tsariweke eka dayari, ntlangu, tiatikili ta maphephahungu, tiatikili ta timagazini, tiinthavhiyu ta rhadiyo, switshuriwa swa nkucetelo, swinavetiso, swiletelo swa ndlela na maendlele. Ku engetela eka sweswo, XIPHOKHAMA xi lava leswaku vadyondzi va hlaya switshuriwa swo nyika vuxokoxoko leswi nga na swifaniso: mimepe, tichati, matafula, tidayigiramu, mimepe ya miehleketo, tichati ta maxelo, tiphositar a, switiviso, swifaniso na tigirafu. U ta kuma tinxaka ta switshuriwa leswi hlawuriweke hi vukheta eka Buku leyi yo tirhela.

XIPHOKHAMA xi kombisa mahlayele lama vumbiwaka hi swiyimo swa ku lulamisela ku hlaya, ku hlaya na endzhaku ka ku hlaya.

A hi tsalen i

3 Ku tsala na Ku andlala – tiawara ta 4 eka ndzhendzeleko wa 2 wa mavhiki

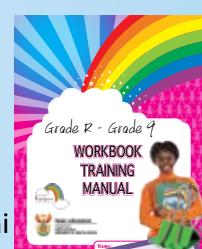
XIPHOKHAMA xi lava leswaku vadyondzi va kuma minkarhi yo tala yo titoloveta ku tsala eka mimbangu yo hambanahambana. Buku yo tirhela yi nyika tifureme to tala ta ku tsala na tipulani to andlala switshuriwa swo tsariwa, swifaniso na switshuriwa swa mahungu. U ta kuma nhlamuselo ya girafu ya matsalele endzeni ka khavhara ya le ndzhaku ya buku leyi.

A hi tsalen i

4 Swiaki na Milawu ya Matirhiselo ya Ririm i – awara yi1 eka ndzhendzeleko wa 2 wa mavhiki

XIPHOKHAMA xi nyika nxaxameto wa Swiaki na Milawu ya Matirhiselo ya Ririm i (Swihluvi swa mbulavulo) leswi faneleke ku dyondzisiwa eka giredi yin'wana na yin'wana. Buku yo tirhela yi katsa switoloveto swo karhi swa mindzhendzeleko yin'wana na yin'wana ya 2 wa mavhiki. Ko tala migingiriko ley i nyika xiletolexi hlamuselaka matirhiselo ya ririm i.

Ku kuma vuleteri byin'wana, hlaya buku yo letela ya Buku yo tirhela.

Nkongomelo wa 5: Ntiyiso na swilo swo tisungulela

**Mavhiki ya 1 - 2:
Ku rungula xitoriori**

**65 Mufana loyi hloeteke talente
ya yena** 2

Ku hlaya xitshuriwa xa ndzungulo.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka
xitshuriwa.

**66 Charlie a ya emahlweni no
hloti** 4

Ku hlaya xitshuriwa xa ndzungulo.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka
xitshuriwa.
Ku lava marito eka xitshuriwa lama
nga na tinhlamuselo to fana na ta
swivulwahava leswi nyikiweke.
Ku hlamusela mitwiwombilu leyi
Charlie a veke na yona.
Ku tsala eka dayari ku komisiwa
xitori.

67 Ku tsala xitori xa mina 6

Nkanelo wa swimunhuhatwa,
mbangu na swiendleko swa xitori xa
Charlie.
Ku tatisa mepe wa miehleketo ku
kunguhata xitori hi ku languta
swimunhuhatwa, mbangu na
kungu.
Ku tsala xitori hi vukheta ku tirhisiwa
mepe wa miehleketo.

**68 Tinxaka to hambana ta
masivi** 8

Ku hetisa swivulwa hi ku tatisa masivi
lama faneleke.
Ku tirhisa mavutisi lama faneleke.
Ku tirhisa masivintalo eswivulweni.
Ku rungula xitori xa Charlie hi
ndzandzelelano lowu faneleke.

69 A hi tsaleni nhluto wa buku 10

Ku hlaya nhluto wa buku.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka
nhluto wa buku.
Ku yelanisa marito na tinhlamuselo
ta wona.
Ku tsala nhluto wa buku leyi
hlayiweke no tsakeriwa.

**70 Ntlangu wa minkarhi ya
maendli** 12

Ku tlanga ntlangu wa maendli.

**71 Nelson Mandela a ya exikolweni
xa le henbla** 14

Ku hlaya xitshuriwa xa
ntitsalwavutomi ra Nelson Mandela.
Ku bula hi swivulwahava swin'wana
eka xitshuriwa na tinhlamuselo ta
swona.
Ku lava marito eka dikixinari no tsala
swivulwa hi xin'wana na xin'wana.
Ku bula hi swivutiso swo huma eka
xitori.
Ku hlamula hi swiyimo swo hambana
swa vutomi bya Nelson Mandela.

72 A hi tsaleni xitori 16

Ku tirhisa mepe wa miehleketo ku
kunguhata xitori ku langutiwa
swimunhuhatwa, mbangu na
kungu.
Ku tsala mpfapfarhuto wa xitori, ku
lulamisa mpfapfarhuto no tsala
xitori xo hetelela.

Mavhiki ya 3 - 4: Mintsheketo

73 Jabu na N'wanghala 18

Ku hlaya ntsheketo.
Ku bula hi swivutiso swo huma eka
xitori.
Ku encenyeta ku kombisa mahetelalo
ya xitori.
Ku hlela ku encenyeta loku
kombisiweke.

**74 Jabu u twa ku bonga ka
nghala** 20

Ku hlamula swivutiso swo hlawula
nhlamulo yin'we swo huma eka
xitori.
Ku longoloxa xitori hi ndzandzelelano
lowu faneleke hi ku nombora
swifaniso.
Ku rungula xitori hi ndzandzelelano
lowu faneleke.
Ku boxa maendli eka xitshuriwa no
vumba swivulwa hi wona.
Ku boxa vamavizweni va marito lama
nyikiweke.
Ku boxa riendlili ieri faneleke
exivilweni.

**75 Ku humelele yini hi
N'wanghala?** 22

Ku hlaya ntsheketo hinkwawo.
Ku bula hi ntsheketo no kombisa ku
titwa na mavonele.

Kotara ya 3: Mavhiki ya 1 - 4

76 Ku ehleketa hi xitori 24

Ku tsala nkomo wa xitori ku
hlaumuserwa matumbulukelo ya
kungu na swiendlo swo hambana
eka xiyenge xin'wana na xin'wana.
Ku bula hi swimunhuhatwa leswi nga
exitorini.
Ku tirhisa mabumabumeri ku
hlaumusela swimunhuhatwa.
Ku tsala xivulwa xa mbangu
wun'wana na wun'wana lowu
kombisiweke eswifanisweni.
Ku tsundzuka ndzandzelelano wa
xitori lowu faneleke.

**77 Ku ehleketa hi
swimunhuhatwa** 26

Ku tsala mabumabumeri ya
mahanyelo ya N'wanghala.
Ku tsala ndzimana ya nhlamuselo hi
N'wanghala.
Ku vulavula hi mabumabumeri
yo hlaumusela mahanyelo ya
N'wanghala.
Ku tsala nhlamuselo ya munhu wo
karhi loyi a hanyaka.
Ku tsala nhlamuselo ya mahanyelo.

78 Ku languta ririm 28

Ku bvumba xitori hi ku bula hi
swifaniso.
Ku tirhisa maendli.
Ku tsala xivulwa hi leswi humelelaka
eswifanisweni.
Ku tsala swivulwa nakambe ku
tirhisiwa riendlili ieri faneleke.
Ku hetisa swivulwa.

79 Ku vumba maviti 30

Ku tsala swivulwa ku tirhisiwa chati.
Ku boxa mavitamaendli.
Ku bula hi xiymo xa hefemulo
na leswi xi cincisaka xiswona
nhlamuselo ya xivulwa.
Ku dirowa xifaniso.

80 Swi hlanganise 32

Ku tirhisa mahlanganisi ku vumba
swivulwankatsano
Ku boxa maendli na maviti
eswivulweni.

Mufana loyi a hlokeke talenta ya yena

A hi hlayeni

U ta hlaya xitori lexi eka
maphepha yo tirhela
mambirhi

Loko u nga si hlaya
• Languta swifalana tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi nga ta vulavula hi swona. • Hlaya hi ku hatlisa u ri karhi u valanga pheji ku vona leswi u nga ta swi hlaya.

Loko u ri karhi u hlaya
• Yelanisa ku bvumba ka wena na leswi u swi hlayeke. • Loko u nga twisisi xiyege xo karhi, tlhela u xi hlaya hi ku nonoka. Xi hlayele ehenhla.

A ku sungula tiholideyi ta swikolo. Charlie, loyi a tshama eLimpopo, a byala matsavu exirhapeni xa vaakandhawu lexi a xi langutane na yindlu ya ka vona. Loko a ku kelu, u vonile munghana wa yena Dingani a hundza.

"Xewani Dingani. Xana u ta endla yini hi nkarhi wa tiholideyi ta swikolo?", ku vutisa Charlie.

"Ndzi mudzaberi wa ntlawa wa bolo ya milenge laha xikolweni, kutani hi ta va hi endla vutiori masiku hinkwawo ku tilulamisela thonamente leyikulu", ku hlamula Dingani.
"Lembe leri, ndza tshemba leswaku hi ta hlula!"

"Heyi, swi sasekile!" ku hlamula Charlie.

Loko Dingani a tsutsumile a hundza, Charlie u sale a n'unun'uta a ri yexe, "Ndzi navela ku va eka xipanu xa bolo ya milenge. Ndzi ta sungula ku endla vutiori."

Vhiki leri landzelaka, Charlie a tihlanganisa na Dingani eka vutiori bya ntlangu wa bolo. U tlangile na ntlawa kambe a swi fambangi kahle. U tiphijile hi milenge ya yena n'wini, a tlhela a howisela ntlawa lowun'wana.

Loko ntlangu wu hela, Charlie u swi vonile xikan'we leswaku swa ntlangu wa bolo a hi swa yena. U tlhelele ekaya a fika xikan'wekan'we a tlhelela exirhapeni.

Endzhaku ka nkarhi, hi loko a vona Jan a ri karhi a tihundzela. "Xewani Jan!" a huwelela. "Xana u ta va u endla yini tiholideyi leti?" Jan a hlamula a ku, "Ndzi le khwayereni ya kereke, kutani ndzi ta va ndzi endla switoloveto swo yimbelela tiholideyi leti." "Hi lulamisela khonsati leyikulu leyi nga ta va kona."

Charlie a hefemulela ehenhla. "Yoo, ndzi navela onge ndzi nga yimbelela", a anakanya. Munhu un'wana na un'wana u endla leswi n'wi tsakisaka, loko yena a hetu tiholideyi ta yena hi ku tirha exirhapeni.

Siku:

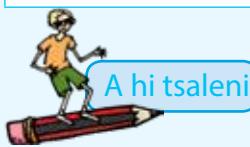
Hlamula xivutiso lexi hi ku gwajula bokisi ra
nhlamulo leyi nga yona.

Xana Charlie a ri kwihi eku sunguleni ka xitori?

A	Exirhapeni xa vaakandhawu
B	Exikolweni
C	Erivaleni ra mintlangu
D	Exitarateni

Tsala swivilwa swimbirhi leswi hi byelaka leswaku Charlie a navela ku va na nyiko yo
fana na ya vanghana va yena.

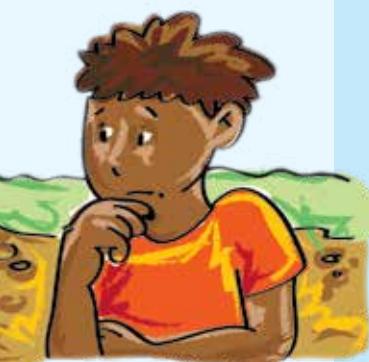

Tsala swilo swimbirhi leswi nga nyawuliki leswi Charlie a swi endleke loko a ringeta
ku tlanga bolo ya milenge.

Xana Jan a kunguhata ku endla yini hi tiholideyi ta swikolo?

Xana Charlie u titwise ku yini hi ntirho wa yena wa xirhapa endzhaku ka ku vulavula na Jan?

Xana leswi swi ku byela yini hi matitwelo ya Charlie?

A	A lava ku cina.
B	A tsanile.
C	A chuhile.
D	A lava ku tirha exirhapeni.

Charlie a ya emahlweni no hlota

A hi hayeni

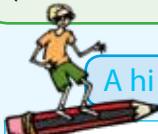
Eka mavhikinyana lawa ya nga landzela, Charlie u vonile phamfulete leyi a yi vitana vana lavatsongo ku nghanela ntlawa lowuntshwa wa vayimbeleri. Xana u ehleketa leswaku u endle yini? U yile ku ya kamba loko a ri na vuswikoti. Kambe loko a ri karhi a yimbelela, rito ra yena a ri huwelela. Un'wana wa vaahluri u kokile xikandza, kutani Charlie a swi vona xikan'wekan'we leswaku a nge hlawuriwi. Charlie u tlhelerile ekaya a koka milenge a rhwale saka ra tingana a tiyela exirhapeni xa yena. "Hinkwavo vanghana va mina va talenta yo hlawuleka," a ehleketa. "Ndzi navela ku va na nchumu wun'we lowu ndzi wu kotaka ngopfu." Eka tiholideyi ta yena ta xikolo, Charlie u yile emahlweni no ringeta ku lava talenta yo yena kambe nkarhi wun'wana na wun'wana a tlhelela ekaya na saka ra tingana kutani a ya exirhapeni xa yena ku ya tirha kona.

Loko masiku ya holideyi ya ya eku heleni, Charlie u tlhele a vona vanghana va yena, Dingani na Jan. "Xana thonamente ya bolo ya milenge a yi ri njhani?" a vutisa Dingani. "Hi hlurile!" ku hlamula Dingani. "Xana khonsati yi fambise ku yini?" Charlie a vutisa Jan. "Yi mundzuku. Kambe khwayere ya hina yi tirhe hi matimba swinene naswona ndzi ta yimbelela solo!"

"Hoyohoyo!" ku vula Charlie eka vona. "Ndzi navela onge ndzi nga va na swin'wana leswi ndzi nga tinyungubyisaka hi swona."

"U le ku hi vungunyeni?" ku vutisa Jan. Matsavu ya wena exirhapeni ya kurile! Ya languteka ya nandziha no va kahle swinene! Minkarhi hinkwayo loko ndzi ringeta ku byala xa nchumu, xi hundzuka muhlovo wa buraweni kutani xi fa. Ndzi navela onge ndzi nga va na nyiko ya wena yo byala swimilana. "Hakunene?" ku hlamula Charlie. "Mina a ndzi ehleketa leswaku ku tirha swa xirhapa a hi nchumu wo hlawuleka." A n'wayitela. "Hikokwalaho ka yini mi nga ti hi vumbirhi bya n'wina hi ta ta tlangela ku hlula ka Dingani eka bolo ya milenge? Tanani hi ta lalela swin'we. Hi ta dya matsavu yo huma exirhapeni xa mina, kutani loko hi hetile hi ta ya ekhonsatini ya Jan".

(Xihlovo: Sampulu ya swivutiso na swiletelo swa prePIRLS)

A hi tsaleni

Xana u swi tivisa ku yini leswaku xipanu xa bolo ya milenge xa vaDingani xi na vuswikoti?

Hlamula swivutiso leswi hi ku gwajula nhlamulo leyi nga yona.

Xana Jan u pfune Charlie ku dyondza yini eku heteleleni ka xitori?

A	A ri na vuswikoti eka swo karhi.
B	A kota ngopfu bolo ya milenge.
C	Ku tirha exirhapeni i ntirho wo tika.
D	Vanghana va yena a va ri na vuswikoti ku tlula yena.

Hikokwalaho ka yini Charlie a rhambile vanghana va yena?

A	Ku ta tlangela ku hela ka ximumu.
B	Ku ta tlangela vuswikoti bya yena na bya vanghana va yena.
C	Ku ta tlanga ntlangu wa bolo ya milenge.
D	Ku ta va dyondzisa hi ta xirhapa.

Siku:

Languta xitoria: *Mufana loyi a hlokeke talenta ya yena kutani u kuma marito lawa ya vulaka leswi landzelaka.*

ku languta hi ku hatlisa (phepha ro tirhela 65)	
ku vulavula u tlangisa munhu (phepha ro tirhela 66)	
ku titwa ka munhu (phepha ro tirhela 66)	
rito ro tlangerisa munhu loko a humelele eka xanchumu (phepha ro tirhela 66)	
ku kota ku endla xanchumu (phepha ro tirhela 66)	

Xana Charlie u ringetele migingiriko yihi?

Xana Charlie u titwise ku yini endzhaku ka loko a tsandzekile ku humelela eka migingiriko yo hambanahambana leyi a yi ringeteke?
Xana u tshama u titwisa xiswona?

Hi ku komisa tsala eka dayari ku titwa ka yena loko a kumile leswaku a a ri na talenta.

Eka Dayari

Siku _____

MUDYONDZISI: Nsayino

Siku

5

Ku tsala xitori xa mina

A hi
endleni

Langutani xitori xa *Charlie na talenta ya* yena nakambe kutani mi vulavula hi swivutiso leswi:

- ❖ Xana i vamani swimunhuhatwankulu?
- ❖ Xana xiphiqo hi xihi?
- ❖ Xana xitori xi humelela kwihi?
Hlamusela mbangu.
- ❖ Xana hi swihi swiendaleko leswi humelelaka?

• Tirhisa mepe wa miehleketo ku ku pfuna ku kunguhata tsalwa ra wena
• Kombela munghana wa wena ku hlela mpfapfarhuto wa wena • Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso • Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
• Xi tsale hi vukheta eka xivandla lexi nga eka pheji leri nga langutana na leri.

A hi
tsaleni

Sweswi kunguhata ku tsala xitori xa wena.

Xana i vamani swimunhuhatwa swa

Xana xitori xi humelela kwihi?

Xana xitori xi vulavula hi yini? (Hi xihi xiyimo kumbe xiphiqo?)

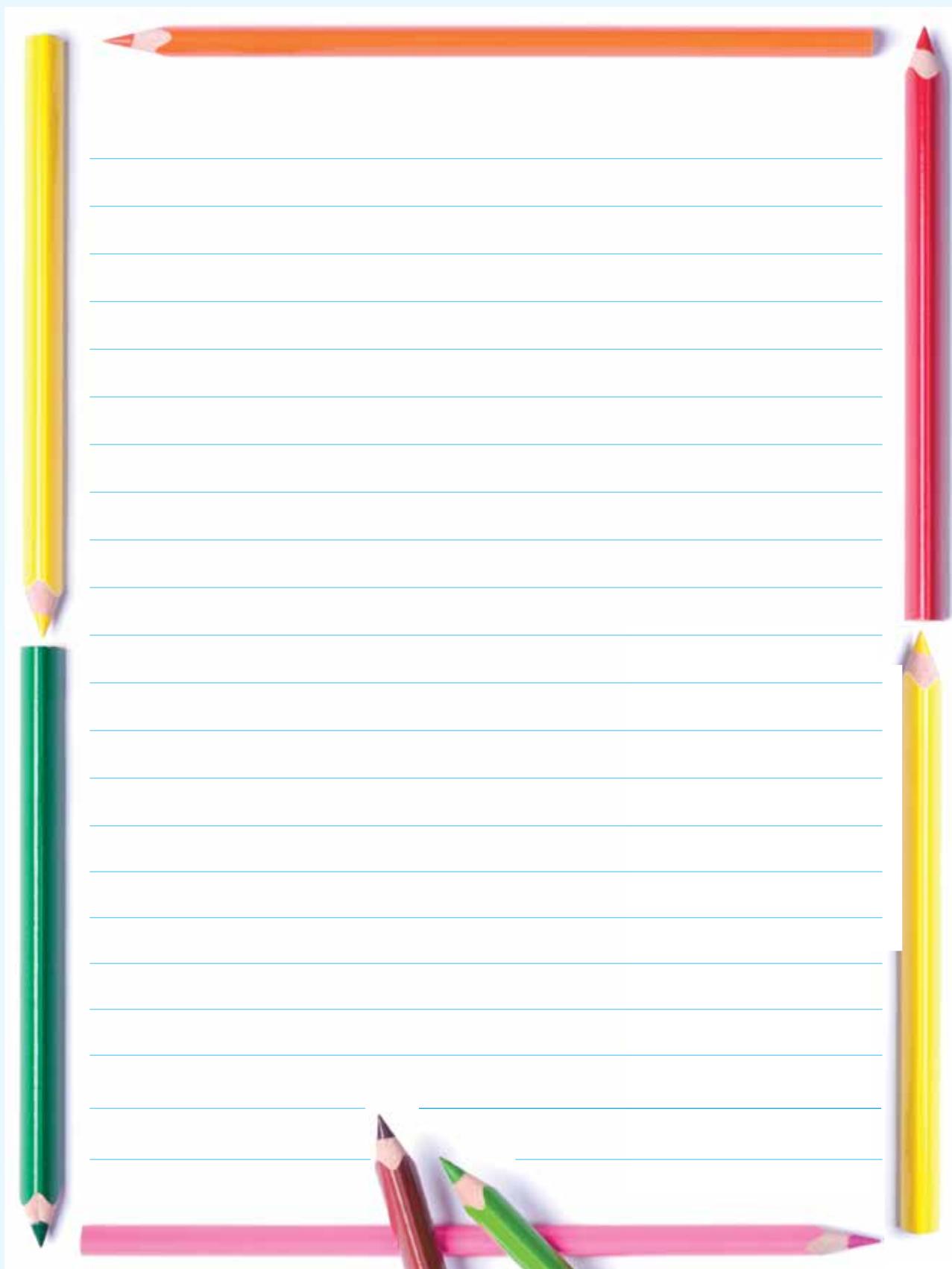
Xana hi swihi swiendaleko leswi humeleleke?

Xana xi herise ku yini? Xana ku ve na xintshuxo eka xiphiqo lexi?

Siku:

Sweswi tsala xitori xa wena. Tirhisa mavonele lama nga emepeni wa wena wa miehleketo.

MUDYONDZISI: Nsayino Siku

7

A hi tsaleni

Tatisa risivikomba leri faneleke.

lexi

letiya

leswo

loyi

Tihomu _____ i ta tatana.

Charlie a byarile swiluva _____ exirhapeni
lexi lembe leri nga hela.

Mufana _____ u lavana na talenta ya yena.

Xikero xa mina hi _____.

Susa switirho _____ u swi veka kahle.

Munhu _____ u huma kwih?

Masivikomba i marito lama hi kombaka ndhawu yo sungula, ya vumbirhi na ya vunharhu. **Leri** i risivikomba ra ndhawu yo sungula, ku nga ndhawu ya le kusuhi swinene, **lero** ri komba ndhawu ya vumbirhi, ndhawu ya le kulenyana kasi **leriya** ri komba ndhawu ya vunharhu ku nga ndhawu ya le kule.

Mavutisi

Mavutisi i marito lama hi ma tirhisaka loko hi vutisa swivutiso.

Swikombiso swa mavutisi hi leswi landzelaka: **rini**, **yini**, **mani**, **xihi**, **tihi** na **kwihi**.

Tatisa rivutisi leri faneleke ku hetisa swivutiso leswi landzelaka.

Pensele ya mina yi?

Lexi i ximilana xa?

Vanhu va muti lowu va ye?

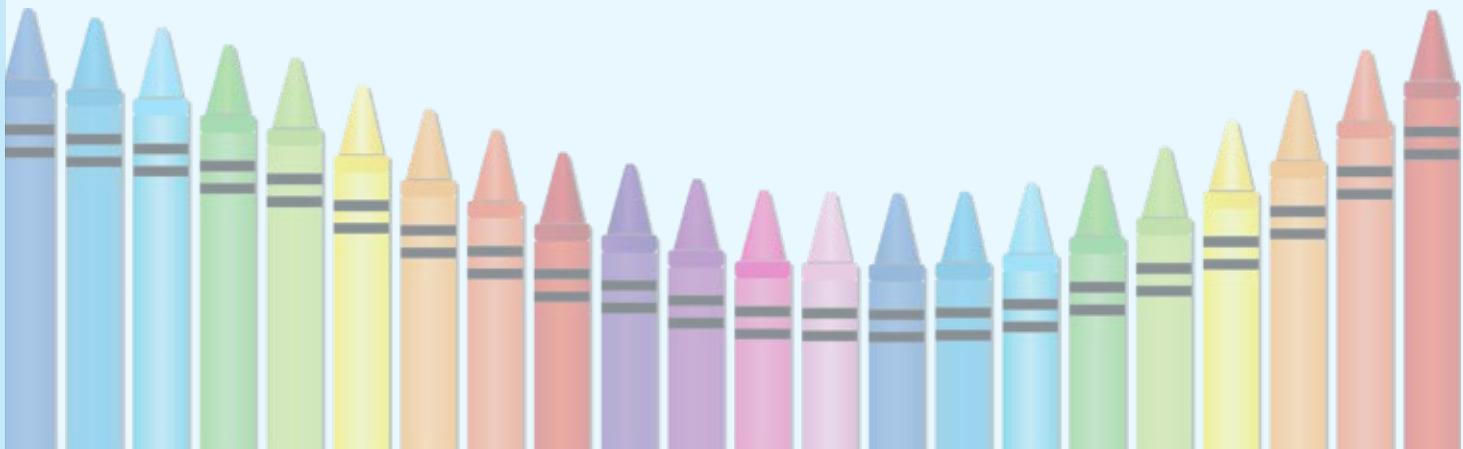
Siku ra wena ra ku velekiwa hi?

Swikolo swi ta pfala?

U velekiwe hi n'hweti?

Xivongo xa wena i xa ka?

Swi endlisiwa ku swilo leswi?

Siku:

Masivintalo

Tinxaka ta masivi-ntalo

Ku na tinxaka to hambana ta **masivintalo**. **Risivintalo** ra nsinya wa hinkwa-, risivintalo ra nsinya wa -xe na risivintalo ra nsinya wa swa-. Xikombiso xa asivintalo : hinkwako, hinkwerhu, swanga, toxo, hexe, hinkwaswo, swavo na swaku.

Khvatihata masivintalo eswivulweni leswi u tlhela u vula na nsinya wa rixaka rin'wana na rin'wana.

Vana hinkwavo etlilasini ya mina va pasile xikambelo.

Ndzi ye evhengeleni ndzi ri swanga.

Ximanga xi dyile vuswa hinkwabyo.

Mpfula yi na etikweni hinkwaro.

Va titsalele hi voxé.

Xitimela hinkwaxo xi tshwile.

Magezi u ta famba a ri yexe.

Nsinya wa

hinkwa-

Tlhela u hlamusela xitori xa Charlie hi ndzandzelelano wa kahle. Tirhisa marito lama, **xo sungula, kutani, endzhaku, ku landzela na eku heteleleni.**

A hi endleni nhluto wa buku

Vito: Matilda

Mutsari: Roald Dahl

Yi kandziyisiwe hi Ndzati 2004

Yi kandziyisiwe hi Puffin

Nhlayo ya mapheji, 240

Vatlangi: Matilda Wormwood, N'wa-Honey na Manana Trunchbull

Mbangu: Exikolweni na le ka ndyangu lowu nga eNghilandhi

Kungu

Matilda a ri nhwanyana wo tlhariha swinene na ku va ni rirhandzu ro hlaya tibuku. **Vatsvari** va yena, Manana na Tatana Wormwood, a va **ehleketa** leswaku u va **dyisa mbitsi** naswona leswi a swi endla a swi hume endleleni. Matilda a ehleketa leswaku vona a va tsakisiwa ntsena hi ku **languta** thelevhixini na ku endla mali. Kutani u ehleketile ku va twisa ku vava. Hi loko a kuma leswaku a ri na matimba yo kala ya nga tololekangi lama a ya ta va na mpfuno eka muti hinkwawo na le ka xikolo xa yena xa Crunchem Hall laha Matilda na vadyondzikulobye a va ri na nhloko ya xikolo ya wansati wo chavisa- Manana Trunchbull.

Hlaya nhluto wa buku kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

I vamani vanhu lava languteriwaka ku hlaya buku ley? U nga gwajula mintlawa yo tala.

vafana		vanhwanyana		vanhu lavakulu		vantshwa		9 ku fika eka 13.	
--------	--	-------------	--	----------------	--	----------	--	-------------------	--

Ku suka eka vuxokoxoko lebyi nyikiweke eka nkambisiso wa buku, tsala swivulwa swinharhu u hlamusela Matilda.

U ehleketa leswaku buku yi vulavula hi yini?

Dirowa ntla u yelanisa marito lama na tinhlamuselo leti faneleke.

anakanya		hlalela
ku dyisa mbitsi		vatsvari
languta		ehleketa
vabeburi		ku karhata

Siku:

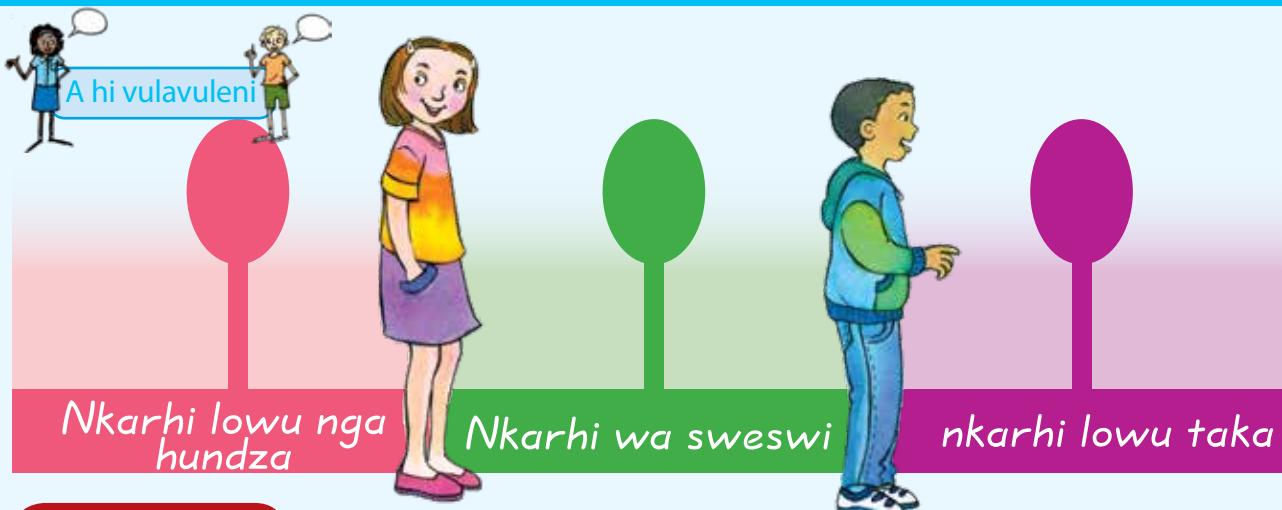

Tsala nhluto wa buku kumbe wa xitori lexi u xi hlayeke u tlhela u xi tsakela. Loko u hetile mpfuxeto wa wena, kucetela munghana wa wena ku hlaya buku na yena.

Vito ra buku	
Mutsari	
Kungu Xana ku humelela yini exitorini?	
Mbangu Xana xitori xi humelela kwihna swona rini?	
Swimunhuhatwa Xana i vamani vanhu lava nga kona exitorini?	
Xana buku ya kona l fikixini kumbe i ya ntiyiso?	
Nkongomelo Xana xitori xi vulavula hi yini? Xana hungu ra xitori hi rihi?	
Leswi ndzi swi tsakeleke Xana hi xihi xiphemu xa xitori lexi xi nga hlawuleka?	
Swibumabumelo Xana u nga bumabumela buku leyi eka vanghana va wena?	

Ntlangu wa minkarhi ya maendli

MILAWU

Tlangani ntlangu wa minkarhi ya riendli. Hoxa dayizi kutani ri wela exibokisanini. Hlaya xivulwa kutani u ba xirhendzevutana eka nhlamulo leyi nga yona. . Loko u bile xirhendzevutana eka nhlamulo leyi hoxekeke, a wu nga tlangi loko nkarhi wa wena lowu landzelaka wu fika. Loko u fika eka nomboro ya 35 u nga si ba xirhendzevutana na nhlamulo na yin'we exibokisanini, u fanele ku ya u ya sungula eku sunguleni. Tlanga ntlangu ku kondza u kota ku ba xirhendzevutana eka leti nga tona hinkwato. Munhu loyi a beke xirhendzevutana eka tinhlamulo hinkwato leti nga tona ro sungula i muhluri wa ntlangu.

SUNGULA

1

Mina ndzi **tshama/ tshamile** eka Malamulele.

2

Gavaza u **tsakisa/ tsakisiwile** hi buku ya swiharhi.

4

Va **tlanga/ tlangile** ntlangu wa rhagibi.

5

U hundziwa hi nkarhi wo tlanga.

3

Kokwana u **dya/dyile** tihove sweswi.

6

Dyambu ri **tlhava/ tlhave** evuxeni.

10

Tlhelela eka 2 ya tindhawu ta le ndzhaku.

8

Ku **na/nile** mpfula namuntlha.

7

Ndzi **twa/twile** xirhami.

12

John u **chayela/ ta chayela** thekisi.

Siku:

32

Vhiki leri taku ndzi
ya/ta ya eDurban.

31

Mundzuku ndzi **ta**
tlanga/tlanga netibolo.

33

Hi **ta ya/ya**
eLondon.

34

Xana u **vona/vonile** yini?

35

Xana
u/a wu ri
muhluri?

30

U hundziwa
hi nkarhi wo
tlanga.

29

Vadyondzisi va hi
hlayisa/hlayisile.

14

Va **khandziya/khandziyile**
bazi.

13

Charlie **u/a** le
xirhapani.

15

Tlanga
nakambe.

16

Ndzi **tirha/tirhile**
nivusiku.

18

Vavanuna
va **phasile/phasa**
tinhlampfi.

19

Vafana va
vatlide/vatla
swinkombyana.

20

U hundziwa
hi nkarhi wo
tlanga.

21

U **famba/fambile**
rini?

23

U **famba/fambile**
rini?

22

Va **hlalela/hlalerile**
thelevhixini.

24

Hi **ta dy/dya**
matimba.

27

Tatana u **chayela/chayerile**
movha.

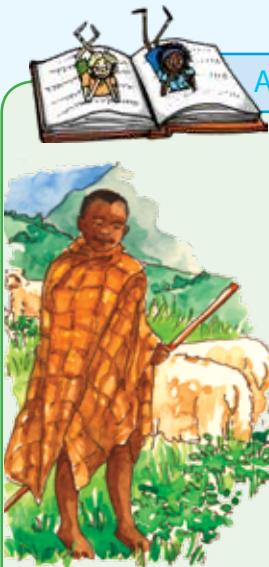
26

Ndzi **tsarile/tsala**
papila.

25

Kuma minkarhi
minharhu yo
tlanga.

A hi hlayeni

Siku rin'wana nivusiku loko ndzi ri na malembe ya kaye, ndzi twile nkalanga ekaya. Ndzi kume tata wa mina a etlerile hi **xikosi** ehansi endlwini ya mana wa mina ya byanyi. Leswi a swi tikomba onge a ku ri makumu ya yena ya ku khohlola loku a ku nga ri na ku hela. A vabya a khomiwe hi vuvabyi bya rifuva. Endzhakunyana hi loko tatana a lova kutani **vutomi bya mina byi cincela makumu**. A ndzi fanele ku ya ndzi ya tshama eka malume loyi a ta kota ku ndzi hlayisa no ndzi yisa exikolweni. Ndzi longile swilo switsongo leswi a ndzi ri na swona ndzi famba na manana hi ya ekaya ra mina lerintshwa.

A swi ndzi tikela ku suka eQunu. Ndzi hundzulukile ndzi languta ekaya ka hina na ntsako lowu a ndzi wu siya kona. Ndzi langutile tiyindlu ta ka hina to fuleriwa hi byanyi na vanhu lava a va tifambafambela va ri karhi va tiendlela swa vona. Ndzi languta na xinambyana lex i a hi hamba hi tlanga no ticheletela hi mati na vafana van'wana. Mahlo ya mina ya fika ya wisa eka tiyindlu ta ka hina tinharhu leto fuleriwa hi byanyi. Ndzi famba, kambe a ndzi nga swi koti ku anakanya hi **vumundzuku** bya mina.

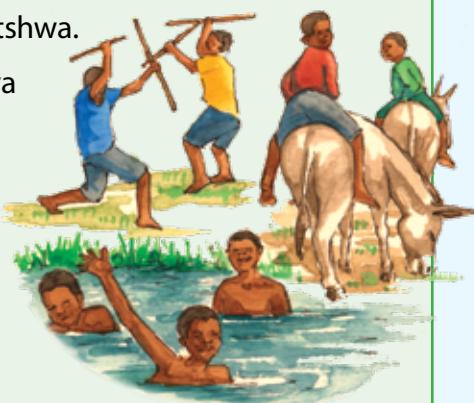
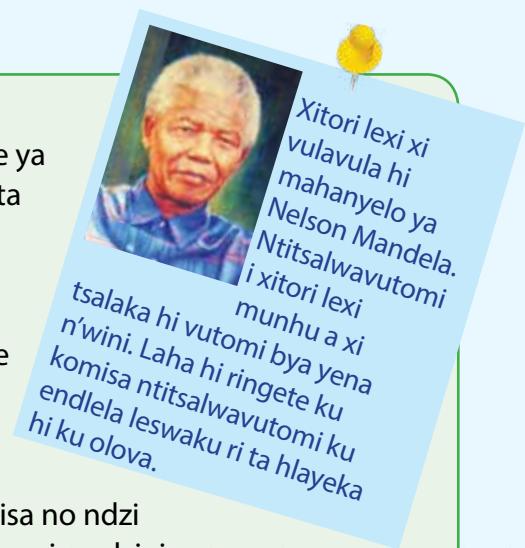
Ndzi yile ndzi ya tshama na malume Jongi eMqhekezweni, emugangeni wa le kusuhi. A ri munghana lonkulu wa tata wa mina. A ndzi navela Qunu na ndyangu wa ka hina, kambe vutomi lebyi a hi hanya byona na malume Jongi a byi ri lebyinene. A ndzi tlanga na n'wana wa yena wa mufana Justice naswona a hi tiphina swinene. Malume a ndzi hlayisa tanihi n'wana wa yena wa xiviri. Ndzi dyondzile exikolweni lex i xi ri ekusuhi xa tlilasi yin'we, ndzi dyondza Xinghezi, Xiqhoza, Matimu na Ntivomisava. A ndzi tikarhata swinene exikolweni. A ndzi humelela eka ntirho wa mina wa xikolo hikuva hahani a kambisia ntirhokaya wa mina nimadyambu.

Loko ndzi ri na 16 wa malembe, malume Jongi u ndzi rhumerile exikolweni xa Clarkebury. Malume a tshemba swinene leswaku dyondzo i ya nkoka ku fana na tata wa mina.

Clarkebury a yi ri ya **xiyimo xa le henhla** ku ri na Mqhekezweni. Xikolo hi vuxona a xi ri na miako ya tidazeni timbirhi ley i yi akisiwe **ximanguva lawa**.

Hi siku ro sungula ra xikolo ndzi ambarile tibutsu ta mina letintshwa. Loko ha ha susumetana ku nghena etlilasini, tibutsu ta mina ti ri karhi ti khuhlana na fuloro yo vangama ya mapulanga, ndzi lemukile vanhwanyana vambirhi lava a va tshame emahlweni va ri karhi va langute no tsakisiwa hi fambelo ra mina ra **vuphuphula**. Ndzi tikume ndzi tolovelane na un'we wa vanhwanyana lava kutani a va munghana wa mina lonkulu eClarkebury.

Siku:

Ndzi hatlise ndzi tolvela vutomi bya le Clarkebury. A ndzi tlanga mintlangu hilaha ndzi koteke hakona kambe vuswikoti bya mina eka mitlangu a byi kayivela. Vadyondzikulorhi a va ndzi tlula etimbaleni ta mintlangu na le ka swa tidyondzo. A ndzi fanele ndzi tikarhata leswaku ndzi kota ku va tshinelela.

Endzhaku ka masungulo ya mina yo nonoka, ndzi swi kotile ku kuma leswi a swi endlisiwa xiswona kutani matirhelo ya mina ya antswa no tlakukela ehenhla.

Ndzi kote ku heta tidyondzo ta mina ta setifikheti ya le hansi

(Giredi ya 10) hi malembe mambirhi ematshan'weni ya malembe manharhu. Ndzi tivekile hi ndhuma yo va na **byongo byo olova**, kambe ntiyiso wa kona hi leswaku a ndzi tirha hi matimba. Loko ndzi ri na 21 wa malembe ndzi yile ndzi ya dyondza eYunivhesiti ya Fort Hare. Kambe sweswo i switori swa nkarhi wun'wana.

Xana marito lama ya nga tsariwa hi ku tikisiwa ya vula yini? Languta marito yo tika eka dikixinari kutani u vumba swivulwa hi wona ku komba leswi ya vulaka swona. Tsala swivulwa leswi laha.

- ❖ Hlamusela vuhlangi bya Nelson Mandela endzhaku ka loko tata wa yena a lovile.
- ❖ Xana vutomi bya yena byi cince hi ndlela yihi endzhaku ka rifu ra tata wa yena?
- ❖ Xana u tiva yini hi swikolo swimbirhi swo hambana leswi boxiweke laha xitorini?

Hetisa tafula leri nga laha hansi hi ku longoloxa swiendlekongulu swa vutomi bya Nelson Mandela eka swiyimo swo hambana swa vutomi bya yena.

Xiyimo kumbe malembe evuton'wini bya yena	Xana hi xihi xiendlekongulu lexi boxiweke?

A hi tsaleni xitori

Kunguhata ku tsala xitori xa wena. Anakanya leswi u lavaka ku tsala xitori hi swona. Tatasa mepe wa miehleketo lowu nga laha hansi ku nyika xitori xa wena masungulo, xikarhi na mahetelelo.

- Tirhisa mepe wa miehleketo ku pfuna ku kunguhata tsalwa ra wena
- Kombela munghana wa wena ku hlela mpfapfarhuto wa wena • Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso • Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleko
- Tsala swi basa ebukwini ya wena.

Masungulo

Sungula hi ku vula leswaku ku humelele yini eku sunguleni.

Xikarhi

Vula leswaku ku humelele yini exikarhi ka xitori.

Xitori xa mina

Leswi landzelaka

Vula leswi humeleleke endzhaku.

Mahetelelo

Xana xitori xi herise ku yini?

Tatasa mepe lowu wa miehleketo

Xana swimunhuhatwa i vamani?

Xana matshamelo hi wahi?
Xana xitori xi humelela kwihi?

Ku humelela yini?

Xana u ta tsala hi yini?

Xana xi herise ku yini? Xana hi swihi leswi a swi tsakisa eka xitori?

Tirhisa mepe wa miehleketo ku tsala mpfapfarhuto. Kombela munghana wa wena ku hlela mpfapfarhuto wa wena. Lulamisa kutani u tsala xitori eka papila leri landzelaka.

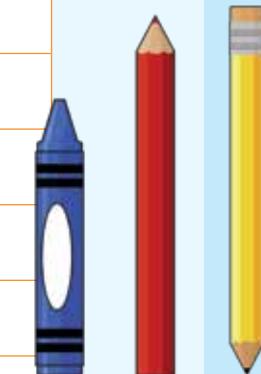
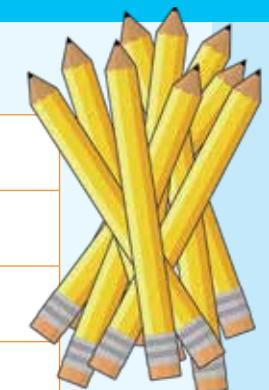

Siku:

Tirhisa mepe wa wena wa miehleketo ku tsala xitori.

SUNGULA

HETA

MUDYONDZISI: Nsayino

Siku

17

A hi hlayeni

Vhiki leri u ta hlaya hi mintsheketo. Mintsheketo a yi tsariwanga ehansi.

Mintsheketo yi runguriwa yi suka eka rixaka rin'we yi ya eka rin'wana.

Vanhu va rungulela vana va vona mintsheketo - a va yi tsali.

Mintsheketo yi na dyondzo leyinene yi tlhela yi hungasa. Yi tlhela yi hlanganisa vanhu.

Vana va mindhavuko yo hambana va yingisela mintsheketo yo fana, leswi swi va endla va titwa va ri van'we.

Eka mintsheketo yo tala hi hlangana na swiharhi swo kota ku vulavula.

- Tirhisa mepe wa miehleketo ku pfuna ku kunguhata tsalwa ra wena
- Kombela munghana wa wena ku tlhela mpfapfarhuto wa wena • Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso • Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Tsala swi basa ebukwini ya wena.

Jabu a ri mufana wa murisi wa 14 wa malembe. A tinyungubyisa hilaha a hlayisa ntlhambi lowukulu wa tihomu ta tata wa yena. Siku rin'wana ro kufumela ra xixikana, loko Jabu a ri karhi a titshamele ehenhla ka xintshabyana, a hlalele swifuwo swa ka vona. Munghana wa yena Sipho u humelerile eka yena a ri karhi a tsutsuma.

"Xana u ya twile mahungu, Jabu?" ku vutisa Sipho a ri karhi a hefemuteka. "N'wanghala u voniwile kwala tolo a ri karhi a fambahamba. U dlayile homu. Vavanuna va le ku rhiyeni ka swirimbana ku n'wi phasa. Tlherisela ntlhambi wa ka n'wina etshangeni kutani u ta hi ta ya vona loko vavanuna va rhiya swirimbana!"

Jabu a hlamarile. "Ndzi nga ka ndzi nga tlheriseli tihomu etshangeni, Sipho," a hlamula. "Ka ha ri mpundzu ngopfu. Swifuwo swi fanele ku heta ku dya byanyi, kutani ndzi swi yisa enambyeni ku ya nwa mati ndzi nga si ya swi pfalela etshangeni."

Sipho a khomiwe hi tingana kambe a swi tiva leswaku a nga fanelangi ku sindzisa Jabu. "Hi swona", a hlamula. "Ndzi ta ku vona endzhaku ka nkarhi, kumbexana le ndzilweni nimadyambu." "Ndza ha ya vona vavanuna." A suka hi ku tsutsuma. Jabu u sungurile ku khayima tihomu ta yena kutani a ti byisela enambyeni ku ya nwa mati. Loko ti ri karhi ti nwa, a tshamile a ri karhi a pete minkondzo ya yena ematini.

Jabu u twile mpfumawulo lowu nga n'wi rhurhumerisa. "Hhhhh!" Hi loko tihomu ti khoma hi ku chava ti yima ti ku dzii! A ku ri N'wanghala naswona a ri ekusuhi swinene. Jabu a halahala hi vuxiyaxiya. Matsolo ya yena ya ri karhi ya rhurhumela, a vuyetela tihomu ta yena leswaku ti ba xirhendzevutana. "Ku vomba loku a ku vuli leswaku ndzi ta ku dya," a ehleketa. "N'wanghala u twakala a ri ekhombyeni. Ndzi ehleketa leswaku ku vomba lokuya a ku ri xirilo xo kombela ku pfuniwa. Jabu hi loko a sungula ku famba a kongoma laha nghala a yi twakala kona.

N'wanghala a phasiwile eka xin'wana xa swirimbana leswi rhiyiweke hi vavanuna. Nhloko ya yena a yi phaseke exirimbanini naswona loko a ri karhi a ringeta ku chukuvanya, xirimbana a xi ya xi n'wi manya hi matimba. Jabu a

Siku:

yima a languta. A nga si tshama a vona hosi ya swiharhi yi ri ekusuhi. Hakunene nghala a yi ri xiharhi lexi a xi fanele hi vuhos. Loko Jabu a ri karhi a langute N'wanghala a ri karhi a lwela vutomi bya yena, a sungula ku n'wi twela vusiwana. N'wanghala u vonile mufana kutani a vulavula na yena.

N'wanghala: Hawu! Mufana! Ndzi kombela u ndzi pfuna. A ndzi koti ku titshunxa.

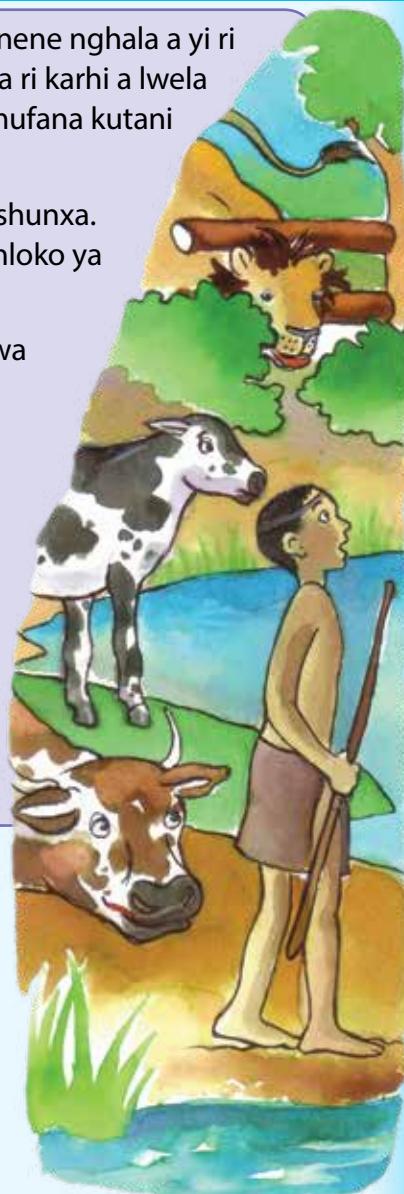
Xana u nga swi kota ku tlakusa nsimbhi leyi yi tshirelaka nhloko ya mina ehansi? Ndza kombela!

Jabu u langutile mahlo ya N'wanghala. A twa ku xaniseka ko lava ku pfuniwa loku a ku huma eka rito ra N'wanghala.

N'wanghala: Ndza kombela, mufana! Ndza kombela, ndzi tshunxe vahloti lavaya va nga si fika ku ta ta ndzi dlaya. Ndza kombela, ndzi tshunxe!

Jabu: Ndza swi navela ku ku tshunxa N'wanghala, kambe ndza chava leswaku loko ndzo ku pfuna, u ta ndzi dya.

N'wanghala: E-e mufana, a hi swona, ndzi nga ka ndzi nga dyi mupfuni wa mina! Ndza ku tshembisa, ndzi nga ka ndzi nga khumbi na nsisi na wun'we enhlokweni ya wena! Ndza ku tshembisa!

A hi vulavuleni

Bula na munghana wa wena hi swivutiso leswi landzelaka.

- ❖ Xana hi swihi swimunhuhatwankulu eka xitori lexi?
- ❖ Xana hikokwalaho ka yini Sipho a nyanyukile loko a tsutsumela eka Jabu?
- ❖ Xana Jabu a ri kwihi loko Sipho a n'wi kuma?
- ❖ Languta swifaniso u tlhela u hlamusela mbangu (ndhawu) wa laha xitori xi humeleleke kona.
- ❖ Xana ndhawu leyi yi hambane njhani na laha u tshamaka kona? Hlamusela ku hambana loku.
- ❖ Xana u ehleketa leswaku Jabu a ri munhu wo tiva ntirho wa yena? Hikokwalaho ka yini u ehleketa hi ndlela yeleyo?

A hi endleni

Xana u ehleketa leswaku xitori lexi xi ta herisa ku yini?

Xana u ehleketa leswaku Jabu u ta tshunxa N'wanghala?

- ❖ Hi mintlawa vumbani mahetelalo ya xitori lexi kutani mi encenyeta ntlangu etilasini ya n'wina. Mi fanele ku kuma vanhu lava va faneleke ku encenyeta Jabu, Sipho na N'wanghala. Mi ta fanelu ku lava na tihomu to hlayanyana.
- ❖ Tekani xiboho mi hlawula ntlawa lowu wu tluleke yin'wana mintlawa.

Jabu u twa ku bonga ka nghala

A hi tsalen'i

Tlhela u languta xitori kutani u hlamula swivutiso leswi.

1. Jabu a nga swi tsakeli ku ya a ya vona swirimba. Hikuva

A	a ku ri ekule ngopfu.
B	a karhele.
C	a lava ku ya nwisa tihomu ta yena mati.
D	a tiva leswi xirimba a xi ri xiswona.

2. Xana mutsari wa xitori u vula yini loko a ku: "tihomu ti yima ti ku dzii!?"

A	A ti twa ku titimela.
B	A ti chava kutani ti nga ha ninginiki.
C	A ti swi lavi ku ya enambyeni.
D	Ti hundzuke gamboko.

3. Hikwalaho ka yini matsolo ya Jabu a ya rhurhumela?

A	A twa ku titimela.
B	A chava N'wanghala.
C	A nga koti ku khayima tihomu.
D	A tivavisile matsolo.

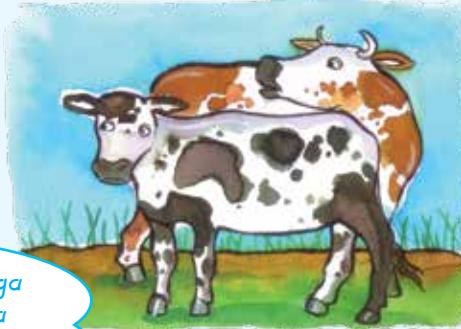
4. Ha swi tiva leswaku Jabu a ri munhu loyi a ri na vutihlamuleri hikuva

A	a hlayisa tihomu ta ka vona.
B	a nga ta sukela tihomu ti ri toxo.
C	a tshame eka xintshabyana.
D	a vulavula na n'wanghala.

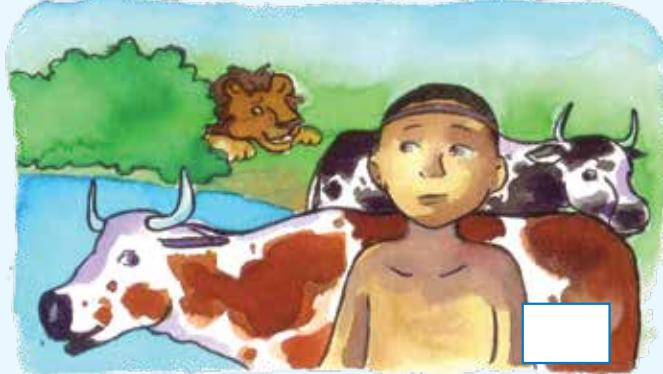
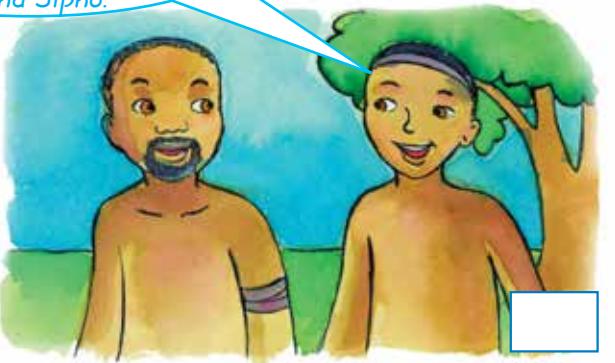

A hi endleni

Tsala tinomboro eka swifaniso ku ya hi ndzandzelelano lowu faneleke wa xitori.

Ndzi khomele, Ndzi nga
ka ndzi nga fambi na
wena Sipho.

Siku:

Sweswi tsala swivulwa u hlamusela leswi humevelaka eka xifaniso xin'wana na xin'wana xa leswi nga le ka papila leri hundzeke.

1	
2	
3	
4	

Hlaya ndzimana nakambe kutani u khwatithata maendli hinkwawo lama u nga ta ma kuma. Hlawula ntlhanu ya wona kutani u ma tirhisa ku vumba swivulwa.

Yelanisa vamavizweni lama landzelaka hi ku ma tsala eka swivandla leswi nyikiweke.

vuxiyaxiya rila sekele tshemba khula nghozi khensa
 byisa

xirhendzevutana	khombo	kholwa	cema
khayima	nwa	vonga	vukheta
byisa			

Sweswi bana xirhendzevutana eka riendl ieri faneleke.

Jabu u **ehleketa/ehleketile** qhinga ro tshunxa N'wanghala.

A hi helangi hi **tiva/tivile** mahanyelo ya N'wanghala.

Nghala yi **endlile/endla** xitshembiso kambe yi tlhela yi xi **tshovile/tshova**.

Manana u **sweka/swekerile** vandyangu swakudya swo lalela kutani va **dya/dyile** swin'we.

Madyambu wolawo vavanuna va **tshamile/tshama** endzilweni va **vulavurile/vulavula** hi leswi nga humevelaka.

Ku humelege yini hi N'wanghala?

A hi hlayeni

A hi languteni leswi Jabu a swi endleke hi nghala.

N'wanghala u xavelerile hi ndlela yo twisa vusiwana lero kala Jabu a n'wi tshemba kutani a n'wi tshunxa. U tlakusile nsimbhi ya xirimbana ley a yi ri ehenhla ka nhloko ya N'wanghala. N'wanghala u tlurile a suka exirimbanini kutani a tidzudza voya.

N'wanghala: Aaa, inkomu, mufana. Ndza ku kolota hakunene. Nhamu ya mina a yi sungula ku tika hikokwalaho ka xirimbana naswona a ndzi chava ku dlayiwa hi vahloti. Sweswi mufana, ndza kombela, ndzi khomiwile hi torha, ndzi kombete laha nambu wu nga kona.

Jabu: Wu kwala kusuhi. A hi fambe.

N'wanghala: Swi na vusiwana ku tlanga hi swakudya swa kahle.

Jabu: Ndzi ku ponisile eka vahloti naswona u tshembisile ku ka u nga ndzi dyi.

N'wanghala: Ina, u tiyisile. Ndzi endlile xitsembiso. Kambe sweswi ndzi nga tshunxeka a ndzi voni nkoka wo hlayisa xitsembiso xa mina. Ndzi twa ndlala ngopfu.

Jabu: U endla xi hoxo lexi kulukumba ngopfu. A wu fanelangi ku tshova xitsembiso xa wena.

N'wanghala: Yhuu! A swi twali sweswo! Ndzi ta ku dya sweswi, mufana. Ku vulavula loku ku ndzi khomisa ndlala ngopfu!

Jabu: Kambe u endlile xitsembiso. Loko wo xi tshova, xi ta tlhela xi vuya eka wena xi ta ku xupula.

N'wamhungubye wo tlhariha loyi a yingiserile u yile eka N'wanghala na mufana ku ya twa hi ta xitsembiso lexi a va vulavula hi xona.

N'wamhungubye: Xana hi xihi xitsembiso lexi mi vulavulaka hi xona. Hosi, hikokwalaho ka yini mi endlile xitsembiso?

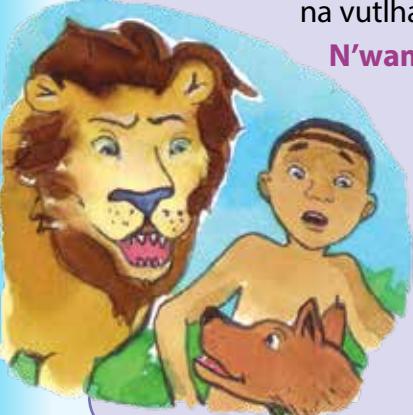
Jabu: Ndzi tshunxile N'wanghala exirimbanini kutani u endlile xitsembiso.

N'wamhungubye: Xitori lexi a xi twali. U vula leswaku hosi leyikulu ya swiharhi, a yi khomiwile hi xirimbana lexi? A hi ntiyiso. A ndzi swi tshembi mina.

N'wanghala: I ntiyiso, a xi ri xirimbana xo tiya lexi a xi rhiyiwe hi ndlela yo bohana na vutlhari swinene!

N'wamhungubye: A ndzi tshembi leswaku ku na nchumu wa matimba lowu nga hlulaka hosi ya mina.

U nga si lalela, ndzi kombela u ndzi komba xirimbana xa kona, kutani u ta dya swakudya swa wena u tiphina. N'wanghala, Jabu na N'wamhungubye va tlhelerile laha xirimbana a xi ri kona.

Siku:

N'wamhungubye: U lava ku ndzi byela leswaku xilo lexisongo xi nga kota ku paraka nhloko ya wena! A swi endleki leswi hosi ya mina. Xana u nga swi kota ku hoxa nhloko ya wena ndzi ta vona leswi a wu langutekisa xiswona loko u kumiwa hi mufana?

N'wanghala: E-e. Wa ndzi karharisa hi swivutiso swa wena. Lowu i nchumu wo hetelela lowu ndzi nga ta ku endlela wona, kutani u ta fanela ku famba u ndzi sukela leswaku ndzi ta kota ku tiphina hi swakudya swa mina.

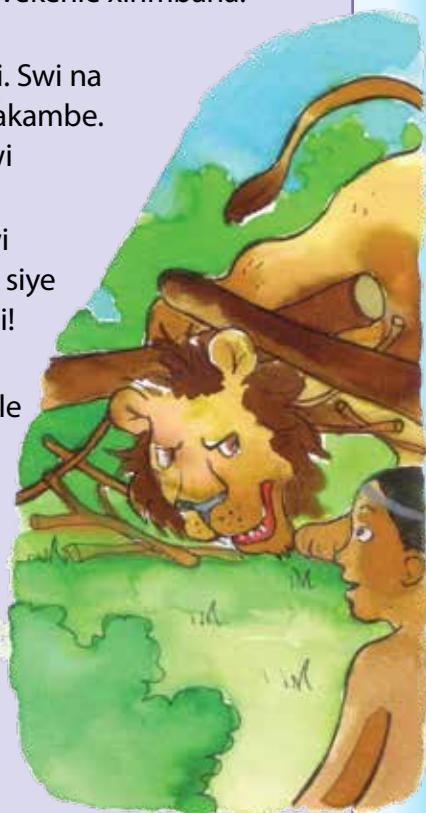
Hi loko N'wanghala a hoxa nhloko ya yena exikarhi ka tinsimbi ku fana na leswi a ri xiswona loko Jabu a n'wi kuma. Hi ku hatlisa ko tlula ka rihati, N'wamhungubye u vekerile xirimbana. N'wanghala a phasiwa hi ku hatlisa nakambe.

N'wamhungubye: Sweswi ndza swi vona leswaku a wu phasiwile njhani. Swi na vusiwana leswaku u phasiwile hi ndlela leyi fanaka nakambe. Kambe mufana u tiyisile, Hosi, switshembiso leswi swi tshoviwaka swa ku landzela!

N'wanghala a vomba hi ku hlundzuka kambe xirimbana lexo tiya a xi n'wi phasile swinene. Jabu u khensile N'wamhungubye. U tsutsumerile laha a siye swifuwo swa yena kona kutani a swi khayima a swi yisa ekaya etshangeni!

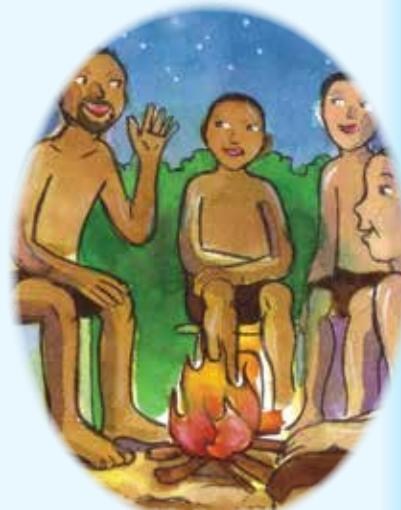
Sipho u n'wi vonile kutani a huwelela, "Jabu, Jabu! N'wanghala u phasiwile hi xirimbana lexi nga le kusuhi na nambu. A wu vonanga nchumu." Jabu a hleka, kutani a ku eka yena n'wini. "Ndzi vile na mavonavona yo ringanelia hi siku rin'we."

Sipho u tlhelerile eka vahloti ku ya twa xitori xa N'wanghala wa matimba loyi a phasiweke hi xirimbana kasi Jabu u yile ekaya. U perisile mana wa yena kutani a tshama ehansi a hefemulela ehenhla swinene. Vusiku byebyo endzilweni, Jabu a yingiserile vavanuna va bula hi xitori xa leswi va phasiseke nghala xiswona, vutlhari na vuswikoti lebyi va byi tirhiseke ku yi phasa.

Sweswi u tiva hilaha xitori xi heleke ha kona.
Ehleketa hi swivutiso leswi landzelaka:

- ❖ Xana xitori xi herise leswi a wu ehleketa xiswona?
- ❖ Xana u titwise ku yini loko nghala yi tshova xitshembiso?
- ❖ Xana xitori xi hi dyondzisa yini?
- ❖ Xana u ehleketa leswaku N'wamhungubye u tlharihile?
Hikokwalaho ka yini u ehleketa xileswi?
- ❖ Sipho u byerile Jabu leswaku u kayerile mavonavona.
Xana u pfumelelana na Sipho? Hikokwalaho ka yini?

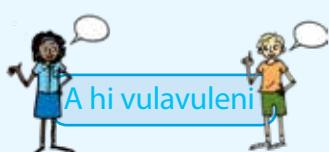

Ku ehleketa hi xitori

Ehleketa hi xitori hinkwaxo kutani u tsala nkomiso lowu hlamaselaka leswi humeleleke. Hlamusela hi laha kungu ri humeleleke ha kona. U ta fanela ku hlamusela xiphemu xin'wana na xin'wana xa xitori.

Tsala leswaku xitori xi sungule njhani.	
Xana ku humelele yini exikarhi ka xitori?	
Hlamusela hi laha xitori xi heleke ha kona.	

Vulavula hi ximunhuhatwa xin'wana na xin'wana. Ehleketa leswaku hi wahi marito lama nga laha hansi lama hlamaselaka ximunhuhatwa xin'wana na xin'wana. Ya tsale eka swivandla leswi faneleke.

Jabu	N'wanghala	N'wamhungubye

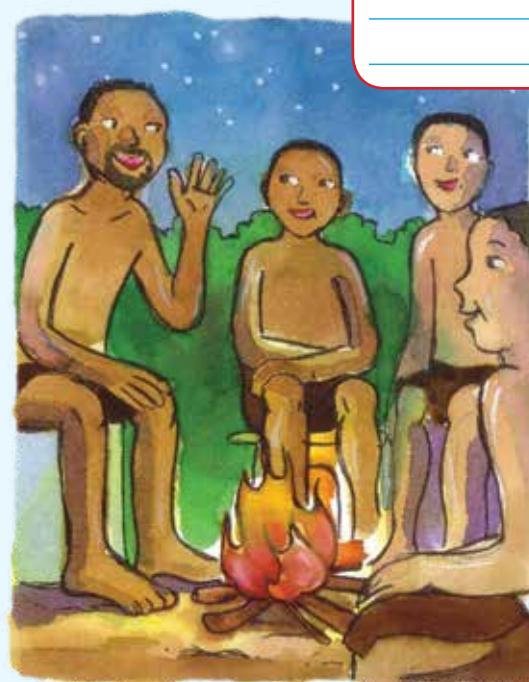
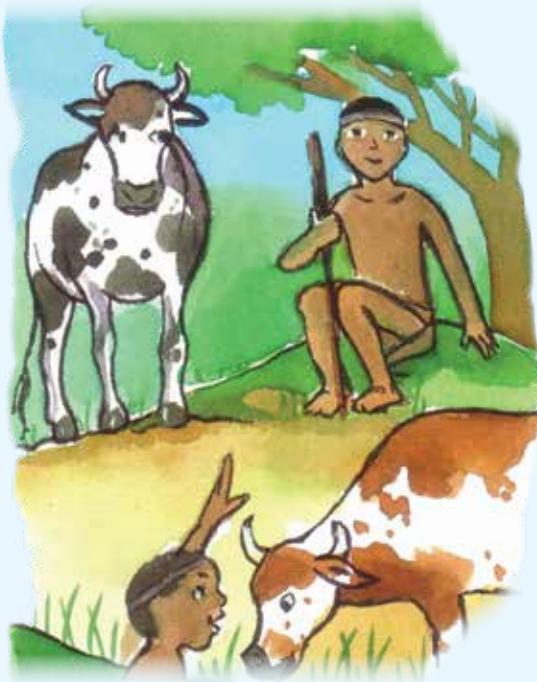

Siku:

A hi tsaleni

Langutisa swifaniso leswi hi vuxiyaxiya.

Marito lamantshwa

Sweswi tsala xivulwa hi mbangu lowu kombisiweke eka xifaniso xin'wana na xin'wana.

1

2

Languta swivulwa leswi nga laha hansi kutani u susa leswi swi nga yelaniki na nhlokomhaka. Tsala swivulwa leswi saleke hi nonganoko lowu faneleke u tlhela u swi nombora.

	Jabu a ri mufana loyi a ri na vutihlamuleri.
	A risa tihomu ta tata wa yena loko Sipho a n'wi byela hi nghala leyi hlaseleke.
	Mirhi a yi ri na marhavi yo tala.
	Jabu a nga fambangi na Sipho hikuva a fanele ku yisa tihomu ku ya nwa mati.
	Tihomu a ti karhele.
	Jabu a swi tiva leswaku u fanele ku hlayisa tihomu ta yena hi vukheta.

Ku ehleketa hi swimunhuhatwa

Tatisa mabumabumeri ya tsevu lama hlamuselaka N'wanghala.

Hi tiva leswaku swimunhuhatwa eka xitor i swa njhani ku ya hi leswi swi vulavulaka swona na leswi swi endlaka swona kumbe leswi van'wana va vulaka swona hi swona.

Tirhisa mabumabumeri ku tsala ndzimana leyi hlamuselaka N'wanghala. Tsala nhlamuselo eka mpfapfarhuto. Loko munghana wa wena a ha hlela, tsala nhlamuselo leyi yi pfuxetiweke eka xivandla lexi nyikiweke.

Ehleketa hi mahanyelo ya Jabu. Ehleketa hi marito lawa ya hlamuselaka leswi a langutekisaka xiswona na leswi a hanyisaka xiswona. Endla mbhubutsabyongo na munghana wa wena ku kuma tinhlamuselo to tala. Kutani tatisa marito lawa ya hlamuselaka vumunhu bya yena eka swivandla leswi nga laha hansi.

Tirhisa mabumabumeri ku tsala nhlamuselo ya mahanyelo ya ximunhuhatwa. Tsala mpfapfarhuto wa wena exiphephanini. Kombela munghana wa wena ku hlela mpfapfarhuto wa wena. Kutani tsala mahanyelo ya ximunhuhatwa eka xivandla lexi nyikiweke.

Vito:	Malembe:
Xivumbeko:	

Siku:

Sweswi hlamusela munhu loyi a hanyaka. Hlawula munhu loyi u lavaka ku tsala hi yena. Munhu loyi a nga va nhenga leyi hanyaka kumbe leyi loveke.

Vito na xivongo swa ximunhuhatwankulu	
Rimbewu/ malembe/ Ntirho	
Xivumbeko	
Vuswikoti	
Hikokwalaho ka yini u hlawule yena?	

Sweswi tatisa mabumabumeri lama hlamuselaka ximunhuhatwa.

Vito ra ximunhuhatwa

Tirhisia mabumabumeri ku tsala mahanyelo ya ximunhuhatwa. Tsala mpfapfarhuto wa wena exiphephanini. Kombela munghana wa wena ku hlela mpfapfarhuto wa wena. Na wena u nga hlela ntirho wa yena. Kutani tsala mahanyelo ya ximunhuhatwa eka xivandla lexi nga laha hansi.

Ku languta ririmī

Languta swifaniso leswi landzelaka.
Byela nakuloni leswi swi humevelaka exifanisweni.

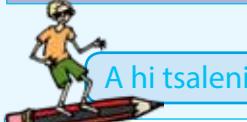
Nkarhi wa sweswi
wa riendlī.

Nkarhi wa sweswi wa riendlī
wu kombisa leswaku mhaka
kumbe xiendlo xi le ku
humeleleni.

Tirhisa tafula ku vula leswi swi humevelaka eka xifaniso xin'wana na xin'wana.

Yena	wa	cina cela	Riendlī	baka
Mina	ndza	hlantswa tlula	hlambela	hlaya famba
Hina	ha	gada	vulavula	sweka dya
Vona	va	etlela	vukarha	pfuna
				tlanga

Sweswi tsala xivulwa hi leswi humevelaka eka swifaniso swinharhu leswi
nga laha henhla.

Tirhisa tafula leri ku tsala swivulwa eka nkarhi lowu taka.

Yena	u ta	cina cela	Riendlī	baka
Mina	ndzi ta	hlantswa tlula	hlambela	hlaya famba
Hina	hi ta	gada	vulavula	sweka dya
Vona	va ta	etlela	vukarha	pfuna
				tlanga

Siku:

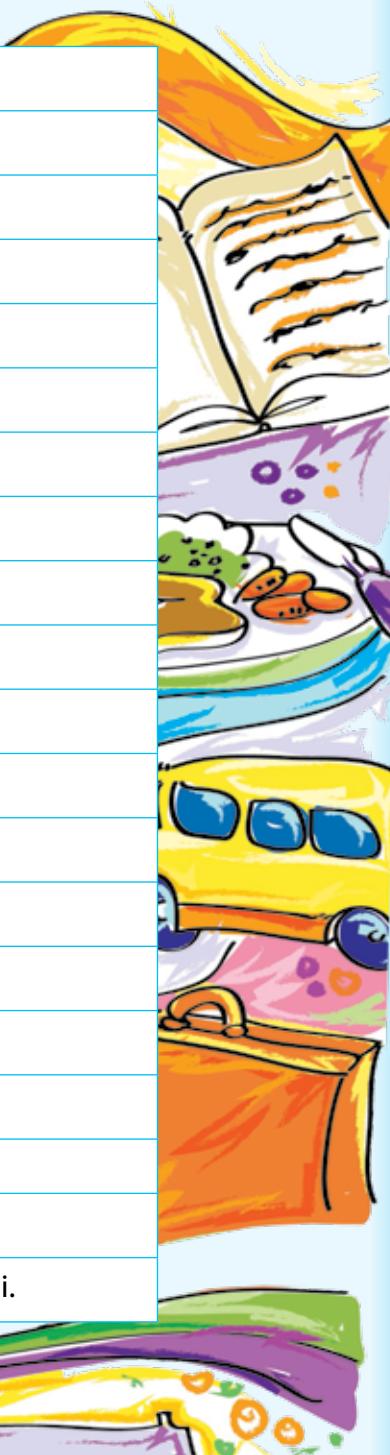
Ku tirha hi maendli

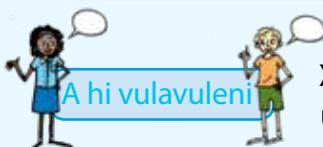
Ahi tsalenji

Tatisa maendli eka swivulwa leswi nga laha hansi.

pfuna	1. Xana u nga swi kota ku ndzi pfuna ?
pfuna	2. Mufana u ndzi pfuna ku koka rhole.
ta	3. U nga rivali ku _____ exikhongelweni.
tana	4. _____ haleno.
yima	5. Ndzi kombela u _____ kwalaho.
vulavula	6. Ndzi dyondza ku _____ Xinghezi.
sweka	7. Manana u ndzi dyondzisa ku _____ vuswa.
teka	8. U nga rivali ku hundza u _____ makwenu.
famba	9. U _____ na mani edorobeni?
tshika	10. Ndzi tiyimiserile ku _____ ku ba huwa etlilasini.
rima	11. Kokwana u rhandza ku _____.
byela	12. _____ vanghana va wena ntiyiso.
tlanga	13. Loko xikolo xi huma ndzi _____ na makwerhu.
rholela	14. Loko u hetile u _____ thyaka relero.
tisa	15. U pfumerile ku _____ swiwitsi swa mina.
nyika	16. Ndzi lava ku n'wi _____ sagwati.
vulavula	17. U tshamela ku _____ etlilasini.
rina	18. Ricece ra ka hina ri tshamela ku _____.
phamela	19. Ndzi ta kombela manana a ndzi _____ tihove.
vhakacha	20. Hi navela ku _____ eGauteng hi vhakela hahani.

Ku vumba maviti

Xiyisisa chati leyi. Bula na munghana wa wena hi leswi n'wana un'wana na un'wana a tsakelaka kumbe a nga tsakeliki ku swi endla.

	ku yimbelela	ku penda	ku tsutsuma	ku hlalela tinyenyana	ku tluta	ku sweka	ku hlaya
Ann	✓	✓	✗	✗	✗	✓	✓
Jabu	✗	✗	✓	✗	✓	✓	✗
Peter	✗	✓	✗	✓	✗	✗	✓
Nomsa	✗	✓	✓	✓	✗	✗	✓
Enver	✗	✗	✓	✗	✓	✗	✓

Ann	Ann u rhandza ku yimbelela, ku penda, ku sweka na ku hlaya. A nga swi rhandzi ku tsutsuma, ku hlalela tinyenyana na ku tluta.
Jabu
Peter
Nomsa
Enver

Hi tirhisa hefemulo exikarhi ka marito lawa ya nga longoloko.
Hi tirhisa na exikarhi ka marito mambirhi yo hetelela eka nongoloko.

Hlaya swivulwa hi vukheta kutani u u khwatihata rivitariendli.

1. A ndzi swi rhandzi ku hlota swiharhi.
2. A hi rhandzi ku duvuriwa ka timhelembe laha Afrika-Dzonga.
3. Ku dlayiwa ka timhelembe ku hlamarise un'wana na un'wana.
4. Ku hlekelela ka vanhwanyana ku nyangatse mudyondzisi.
5. Ku vukula ka mbyana ku yile emahlweni vusiku hinkwabyo.
6. Ku chayela ko huma endleleni ku vanga tinghozi emagondzweni.
7. Endzhaku ka ku tsutsuma ndzi ta hlamba miri.

Rivitariendli hi ri vona hi ku leyi tsariwaka emahlweni ka riendlili, Xikombiso: ku famba, ku dyo ku tirhia

Siku:

8. Ndzi nga si etlela ndzi fanele ku nwa tiyi.
9. U nga tirhisi mati yo tala ku hlantswa movha.
10. Ku tsutsuma ku ndzi vavisa milenge.

Ku tirhisa hefemulo

Languta swihikahati swa hefemulo.

Laha ku nga ni marito yo longoloka exivulweni, rito rin'wana na rin'wana ri hambanisiwa hi hefemulo.

Xiyimo xa hefemulo xi nga cinca nhlamuselo ya xivulwa loko yi nga tirhisiwangi kahle.

Langutani swivulwa leswi swimbirhi kutani mi bula hi laha xiyimo xa hefemulo xi nga cincaka nhlamuselo. Dirowa xifaniso ku komba leswi va swi dyeke eka xivulwa xin'wana na xin'wana.

Hi dyile chokoleti, jeli na khekhe.

Hi dyile jeli ya chokoleti na khekhe.

Sweswi vekela tihefemulo eka swivulwa leswi.

Hi ta lava hamula xipikiri na saha.

Hi xave maapula malamula mabanana na mapyere.

Ndzi ta xava rhaba penisele na rhula.

Ari na Solly Ntsako na Tivani.

Hi tirhisa mahlanganisi ku hlanganisa swivulwa. Mahlanganisi i ya nkoka eka ku hlanganisa swivulwa swi va xivulwa xin'we. Handle ka mahlanganisi, mbulavulo na ku tsala ka hina a swi nga ta twala kahle. *Languta xikombiso lexi landzelaka.*
Jim u hundzulukile. Jim u gomule khumbi.
Jim u hundzulukile kutani a gomula khumbi.

"Jim" yi tirhe tanihi nhlokomhaka eka swivulwa hi swimbirhi kutani tshika Jim loyi wa vumbirhi loko u hlanganisa swivulwa leswi swimbirhi.

U nga ha tirhisa na "hambileswi" ku hlanganisa swivulwa.

Hambileswi u nga ha ri tirhisa ku fana na loko u tirhisa **kambe**. Hinkwawo marito lawa ya tirhisiwa ku fana.

Tsundzuka: Xivulwan'we xi na nhlokomhaka yin'we na riendli rin'we. Xivulwampfilungano xi na swivulwa swimbirhi.

A hi tsaleni

Hlanganisa swivulwa hi ku tirhisa mahlanganisi lama landzelaka.

Kutani khwatihatamaendli eka swivulwa leswi katsiweke.

loko

na

kambe

hikokwalaho

kutani

hambileswi

hikuva

A hi lava ku tlanga bolo. Mpfula yi onhile makungu ya hina.

Ann u ndzi komberile ku n'wi pfunya hi ntirhokaya. Ndzi n'wi pfunile.

A ndzi letile exikolweni. A ndzi siye hi bazi.

Va ri buloho ri lunghisiwile. Ra ha onhekile.

U kota tinhlayo swinene. A nga xi koti Xinghezi.

Ndzi rhandza mihandzu. Ndzi rhandza matsavu.

Hi tirhisa swambhulela. Ku na mpfula.

Siku:

Mudyondzisi a hi holovela. Mudyondzisi u na malwandla.

A vabya. Dokodela u n'wi nyikile mirhi.

Sam u rhandza kofi. Ann u rhandza tiyi.

U yile exitolo. U xave chokoleti.

A hlundzukile. A ndzi hlwerile ku fika.

Vafana va tlanga bolo ya milenge. Va tlanga khirikete.

Ndzi rhandza swiwitsi. A ndzi rhandzi khekhe.

Ndzi dyondza hi ku tinyiketa. Ndzi lava ku pasa xikambelo.

Ndzi rhandza mpfula. A ndzi rhandzi xihangu.

A ndzi tsakile loko ndzi ri ekaya ka malume. Ndzi tsundzuka mana wa mina.

Ndzi rhandze xikolo xa mina lexintshwa. Ndzi fanele ku tirha hi matimba ku fikelela.

Eka swivulwa leswi khwatihata maviti (mavitavito) u tlhela u ba xirhendzevutana eka maendli (marito ya swiendlo).

John u rhandza timbyana ta swimakwa.

Mary wa famba ku ya exikolweni xa Good Hill.

Sipho u tlanga bolo ya milenge eka xipanu xa Little Chiefs.

Jabu u khandziye xikanyakanya xa yena.

Ann u tshamela ku vulavula etlilasini.

NDZI KOTA KU			
hlaya xitshuriwa			
hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa			
lava marito ya swivulwahava eka xitshuriwa			
kombisa mitwiwombilu ya ximunhuhatwa			
tsala eka dayari			
bula hi swimunhuhatwa, mbangu na swiendleko swa xitori			
tatisa mepe wa miehleketo ku kunguhata xitori			
tsala xitori hi vukheta ku suka eka mepe wa miehleketo			
tirhisa masivikomba			
tirhisa mavutisi			
boxa masivinene no kombisa loyi ya vulaka yena			
rungula xitori nakambe hi ndzandzelelano lowu faneleke			
hlaya nhluto wa buku			
hlamula swivutiso swo huma eka nhluto wa buku			
tsala nhluto wa buku			
tirhisa nkarhi wa sweswi			
hlaya ntitsalwavutomi			
lava marito yo tika eka dikixinari			
hlaya ntsheketo			
encyeneta ntlangu			
tsala mahetelolo ya xitori			
hlamula swivutiso swo hlawula nhlamulo yin'we swo huma exitorini			
longoloxa xitori hi ndzandzelelano lowu faneleke			
boxa maendli no ma tirhisa ku vumba swivulwa			
boxa vamavizweni va marito			
boxa riendli leri faneleke exivilweni			
kombisa matitwelo no nyika mavonele mayelana na xitori			
tsala nkomiso wa xitori			
hlamusela mbangu wa xitori			
tsala ndzimana ya nhlamuselo hi ximunhuhatwa			
tsala nhlamuselo ya mahanyelo ya ximunhuhatwa			
tsala nakambe swivulwa ndzi tirhisa nkarhi lowu taka			
hlamusela chati			
boxa rivitariendli			
tirhisa hefemulo ku hikahata swivulwa			
tirhisa mahanganisi ku hanganisa swivulwa			
boxa maendli na maviti eswivulweni			

Nkongomelo wa 6: Tindlela to andlala xitshuriwa

Mavhiki ya 5 - 6: Switori na mapapila

81 N'wampfundla u lemukisa hi ku tsekatsuka ka misava **36**

Ku hlaya xitshuriwa xa ndzungulo.

82 Ku ehlleketa hi xitori **38**

Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitori xa N'wampfundla.
Ku tirhisa mabumabumeri ku hlamuela swimunhuhatwa swa xitori.

83 Ku tsala xitori **40**

Ku hetisa mepe wa miehleketo ku rungula nakambe xitori xa N'wampfundla.
Ku tsala xitori xa N'wampfundla hi vukheta.

84 Papila ra holideyi **42**

Ku hlaya papila.
Ku kuma nonganoko wa matirhele ya John yo huma epapileni.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa.
Ku lava marito eka dikixinari no rhekhoda tinhlamuselo ta wona.
Ku hlamula swivutiso swo hlawula nhlamulo yin'we swo huma eka xitshuriwa.

85 Ku tsala papila **44**

Ku tirhisa mepe wa miehleketo ku kunguhata ku tsala papila.
Ku tsala papila ro ya eka munghana ri tivisa mahungu ya le kaya na mahungu ya xikolo.

86 Imeyili yo huma eka munghana **46**

Ku hlaya imeyili.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka imeyili.
Ku humesiwa vuxokoxoko epapileni ku hetisa khadi ro nyika vuxokoxoko hi ximunhuhatwa.
Ku tsala papila ro nyika swiletelo swa ndlela.

87 To tala hi ririm **48**

Ku boxa maviti na mabumabumeri eswivulweni.
Ku tsala swivulwa – ribumabumeri ri tsariwa emahlweni ka riviti na le ndzhaku ka riviti.

Ku yelanisa marito na maritofularha kun'we na vamavizweni va wona.
Ku tirhisa mahlanganisi ku vumba swivulwankatsano.

88 Nkarhi lowu nga hundza na nkarhi lowu taka **50**

Ku tirhisa nkarhi lowu nga hundza.
Ku hetisa swivulwa ku tirhisiwa nkarhi lowu nga hundza.
Ku hetisa swivulwa ku tirhisiwa nkarhi lowu taka.

Mavhiki ya 7 - 8: Tikhathuni ta tsakisa

89 Supa Strika **52**

Ku hlaya switiripi swa khomiki.
Ku bula hi nhlamuselo ya xivono na ririm ieri vulavuriwaka hi swimunhuhatwa eka switiripi swa khomiki.

90 Ku ehlleketa hi khomiki **54**

Ku bula hi fureme yin'wana na yin'wana ya khathuni.
Ku tsala xivulwa xo hlamuela xitori hilaha swi kombisiweke hakona eka fureme yin'wana na yin'wana.
Ku tsala swivulwa hi marito ya munhu.
Ku bula hi swinavetiso swa thelevhixini no nyika mavonele.

91 Ku tsala xinavetiso **56**

Nkunguhato wa xinavetiso xa thelevhixini hi swifaniso no tsala xikiripiti xa xona.
Ku hlamuela mbangu, swimunhuhatwa na nkongomelo wa xinavetiso.
Ku tirhisa nkunguhato ku lulamisa xitshuriwa.
Ku encenyeta xinavetiso.

92 Swi hlanganise **58**

Ku lungelela swirhangi na swilandzi eka timitsu ta marito.
Ku boxa swirhangi, swilandzi na timitsu ta marito.
Ku hetisa swivulwa ku tirhisiwa riendlri ra nghingiriko na riendlri ra xitwisiwo.

Kotara ya 3: Mavhiki ya 5 - 10

Mavhiki ya 9 - 10: Nkarhi wo ntlangu

93 Dan, xitlangi xa bolo ya milenge! **60**

Ku encenyeta ntlangu wa Dan ku tirhisiwa swimunhuhatwa na murunguri.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka ntlangu.

94 Phositala ya ntlangu **62**

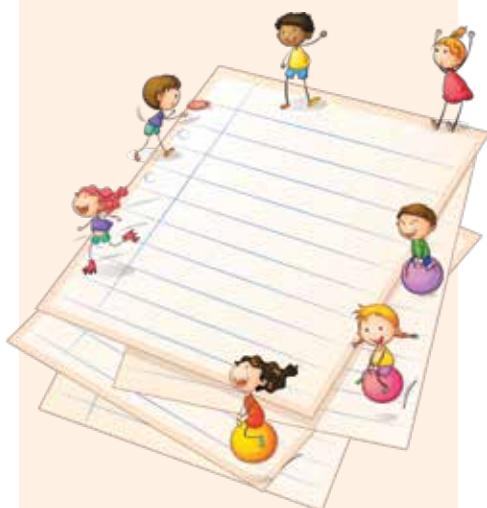
Ku hlaya phositala yo navetisa ntlangu.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka ntlangu.
Ku endla phositala ya ntlangu.

95 Tsala ntlangu wa wena **64**

Ku tirhisa nkunguhato wo tsala ntlangu.
Ku tsala mpafparhuto wa ntlangu, ku hlela no tsala ntlangu wo hetelela.

96 To tala hi maengeteri na mabumabumeri **66**

Ku boxa maengeteri na maendlri.
Ku boxa maengeteri: mukhuva, nkarhi na ndhawu.
Ku boxa no hlawula mabumabumeri.
Ku boxa maviti na masivi lama bumabumeriwaka hi mabumabumeri: rihlawuri, rifuwi na riengetelo.
Ku boxa tinxaka ta mabumabumeri.

N'wampfundla u lemukisa hi ku tsekatseka ka misava

A hi hlayeni

A ku ri na N'wampfundla loyi a tshama a ri karhi a vilela. "Yo manano!" A hlevetela siku hinkwaro.

Xivilelo lexikulu lexi a ri na xona a xi ri xa leswaku ku nga va na ku tsekatseka ka misava. "Loko ko tsekatseka misava, "a vulavula a ri yexe. "Ku ta humelela yini hi mina?"

U titwe a vilela ngopfu mpundzu wun'wana, loko hi xitshuketa ku wa muhandzu lowukulu lowu a wu ri ekusuhi. Bu! wu endla leswaku misava hinkwayo yi tsekatseka.

"Misava ya tsekatseka!" A rila.

U tsutsumele emasin'wini ku ya byela vakhazi va yena.

"Misava ya tsekatseka! Tsutsumani mi sirhelela vutomi bya n'wina!"

Van'wampfundla hinkwavo va sukile emasin'wini va n'wi landzela hi rivilo lerikulu swinene.

Van'wampfundla va tsutsumile va tsemakanya

masimu, swihlahla na milambu, va famba va tivisa vakhazi va vona loko va ri karhi va tsutsuma.

Kwalaho ku hundzile N'wandlopfu. "Misava ya tsekatseka! Tsutsuma u sirhelela vutomi bya wena." A huwelela.

N'wandlopfu u landzerile Van'wampfundla, a ninginisa misava hi magoza ya yena lamo tika.

Va tsutsumile va hundza Van'wanhutlwa. "Misava ya tsekatseka! Tsutsumani mi sirhelela vutomi bya n'wina!" Ku huwelela N'wampfundla.

Van'wanhutlwa va landzerile N'wandlopfu loyi a ri endzhaku ka Van'wampfundla.

Loko va fika etintshaveni, madzanadzana ya Van'wampfundla, N'wandlopfu na Van'wanhutlwa vo hlayanyana, lava a va

tsutsuma onge va hlanganile tinhloko, naswona a swi endla wonge ra duma etimbaleni.

N'wampfundla wo sungula u langutile endzhaku ku vona loko ku tsekatseka ka misava ku ri kusuhi, kambe u vonile ntsena ntawa wa swiharhi swi ri ku tsutsumeni.

Loko va ha yimile va hefemuteka, ku humelela N'wanghala.

"Ku humelela yini?" ku vutisa N'wanghala.

"Misava ya tsekatseka, Misava ya tsekatseka!" ku n'unun'uta N'wampfundla.

"Misava ya tsekatseka?" ku vutisa N'wanghala.

- Tirhisa mepe wa miehleketo ku ku pfuna ku kunguhata tsalwa ra wena
- Kombela munghana wa wena ku hlela mpafparhuto wa wena • Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso • Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Tsala swi basa ebukwini ya wena.

"Misava ya tsekatseka!
Swa antswa ndzi ya
tivisa van'wampfundla
van'wana!"

Humelani
ehandle!

Ku humelela yini?

Siku:

"Yi vone hi mani? Yi twe hi mani?"

"A hi mina," ku vula N'wandlopfu.

"A hi hina," ku vula Van'wanhutlwa. "Vutisa loyi, n'wi vutise!"
ku rila Van'wampfundla hinkwavo, va kombetela wo rhanga.

N'wanghala a hundzulukele eka N'wampfundla.

"Nkulukumba," ku vula N'wampfundla hi ku titsongahata,
"a ndzi tshamile ekaya laha a ku nga ri na pongo loko ndzi
twa nchumu wu wela ehansi hi mpfumawulo wo chavisa
kutani misava yi tsekatseka, ndzi swi tivile leswaku ku ta va
ku ri ku tsekatseka ka misava, kutani ndzi tsutsumile hi ku
hatlisa ku lemukisa van'wana leswaku va ta kota ku ponisa
vutomi bya bona."

"Makwerhu, xana u nga va na xivindzi xo ya ndzi komba laha
mhangu leyi yi humeleleke kona?" ku vutisa N'wanghala.

"E-e, a ndzi nge pfuki ndzi tlhelerile endhawini liyani!" ku vula
N'wampfundla.

"Khandziya enhlaneni wa mina ndzi ta ku heleketa. Ndzi ta ku
hlayisa," ku vula N'wanghala.

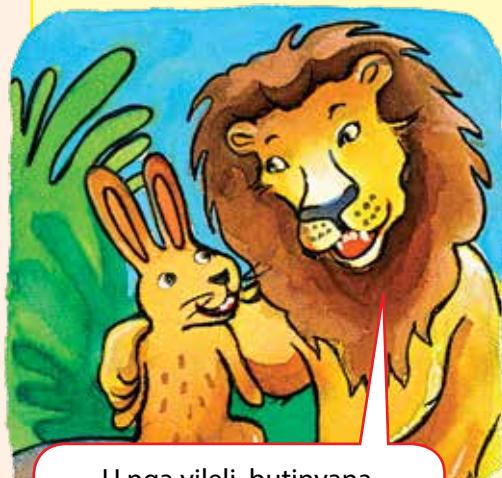
N'wampfundla u khandziyile enhlaneni wa N'wanghala a nyumile,
kutani va sukile va famba, va hundzile tintshava na swintshabyana,
milambu, swihlahla na masimu ku fikela loko va fika ekaya ka
N'wampfundla.

"Laha hi kona ndzi tweke ku wa ka xilo kona, Nkulukumba. Naswona
ndzi twile na misava yi tsekatseka."

N'wanghala a rhalarhala, hi ku hatlisa u vonile khokhonati leyikulu
leyi weleke ehansi hi pongo lerikulu ku suka emurhini. U vonile na
xinkawana xi tshamile emurhini. N'wanghala u tekile khokhonati kutani a
khandziya ehenhla ka tamba kutani a yi hoxela ehansi. Bu!

N'wampfundla u tlulerile ehenhla ku ringana mitara. "Misava ya tsekatseka! Tsutsumani hi ku
hatlisa- swi humelerile nakambe!"

Kutani u vonile N'wanghala loyi a ri ku hlekeni na khokhonati leyi a yi pandzekile
emikondzweni ya yena.

U nga vileli, butinyana.
Minkarhi yin'wana hi chava
swilo leswi hi nga swi twisisiki.

"Xii," a hlevetela. "Kasi a ku nga ri ku tsekatseka ka misava?"

"E-e," ku vula N'wanghala, "A ku nga ri ku tsekatseka ka
misava naswona a wu nga fanelangi u chuha."

"Ndzi vile xiphukuphuku!"

N'wanghala a n'wayitela hi tintswalo. "U nga vileli
butinyana, hinkwerhu ka hina minkarhi yin'wana hi chava
swilo leswi hi nga swi twisisiki."

Kutani u tlhelerile eka madzanadzana ya Van'wampfundla,
N'wandlopfu na Van'wanhutlwa lava a va tshamile ehenhla
ka ntshava ku ya va byela leswaku a ku nga ri na nghozi
kutani va nga ha tlheleta emakaya.

Xihlovo: tekelela ku suka eka Rabbit heralds the earth quake hi Rosalind
Kerven in PIRLS Reader. The Natural World. Main Survey 2001. IEA.

Yoo! Misava a yi nga
tsekatseki.

Ku ehleketa hi xitori

Hlamula swivutiso leswi hi N'wampfundla na ku tsekatseka ka misava. Loko u kanakana hi tinhlamulo leti faneleke, hlaya xitori nakambe.

Xana xivilelo lexikulu xa N'wampfundla hi xihi?

A	Nghala
B	Ku wa ka xanchumu
C	Ku tsekatseka ka misava
D	Ku wa ka murhi

Xana i yini lexi nga tsekatsekisa misava?

A	Ku tsekatseka ka misava
B	Khokhonati leyikulu swinene
C	Mimpfundla leyi tsutsumaka
D	Murhi lowu welaka hansi

N'wanghala a lava N'wampfundla a famba na yena va ya kwihi?

Hikokwalaho ka yini N'wanghala a cukumete khokhonati ehansi?

A	Ku endlela leswaku N'wampfundla a tsutsuma
B	Ku pfuna N'wampfundla ku kuma muhandzu
C	Ku komba N'wampfundla leswi humeleleke
D	Ku endla leswaku N'wampfundla a hleka

Xana N'wampfundla u titwise ku yini loko N'wanghala a cukumete khokhonati ehansi?

A	U hlundzukile
B	U nyumile
C	Tanihi xiphukuphuku
D	U vilerile

Xana nkongomelo wa xitori hi wihi?

A	Tsutsuma loko ku ri na nghozi.
B	Xiya xiyimo u nga si chuha ngopfu.
C	Mimpfundla yi tsutsuma ngopfu.

Swilo swi humelerile hi ku hatlisa endzhaku ka loko mpfundla wu huwelerile wu ku: "Misava ya tsekatseka!" Kopunula marito mambirhi exitorini lama ya hi kombisaka leswi.

Xana N'wanghala u endlile yini leswaku N'wampfundla a nga vileli eku heteleleni ka xitori? Tsala swilo swimbirhi leswi a swi endleke.

1

2

Siku:

Xana matitwelo ya N'wampfundla ya cincise ku yini loko xitori xi ri ku humeeleni?

Eku sunguleni ka xitori N'wampfundla u twile

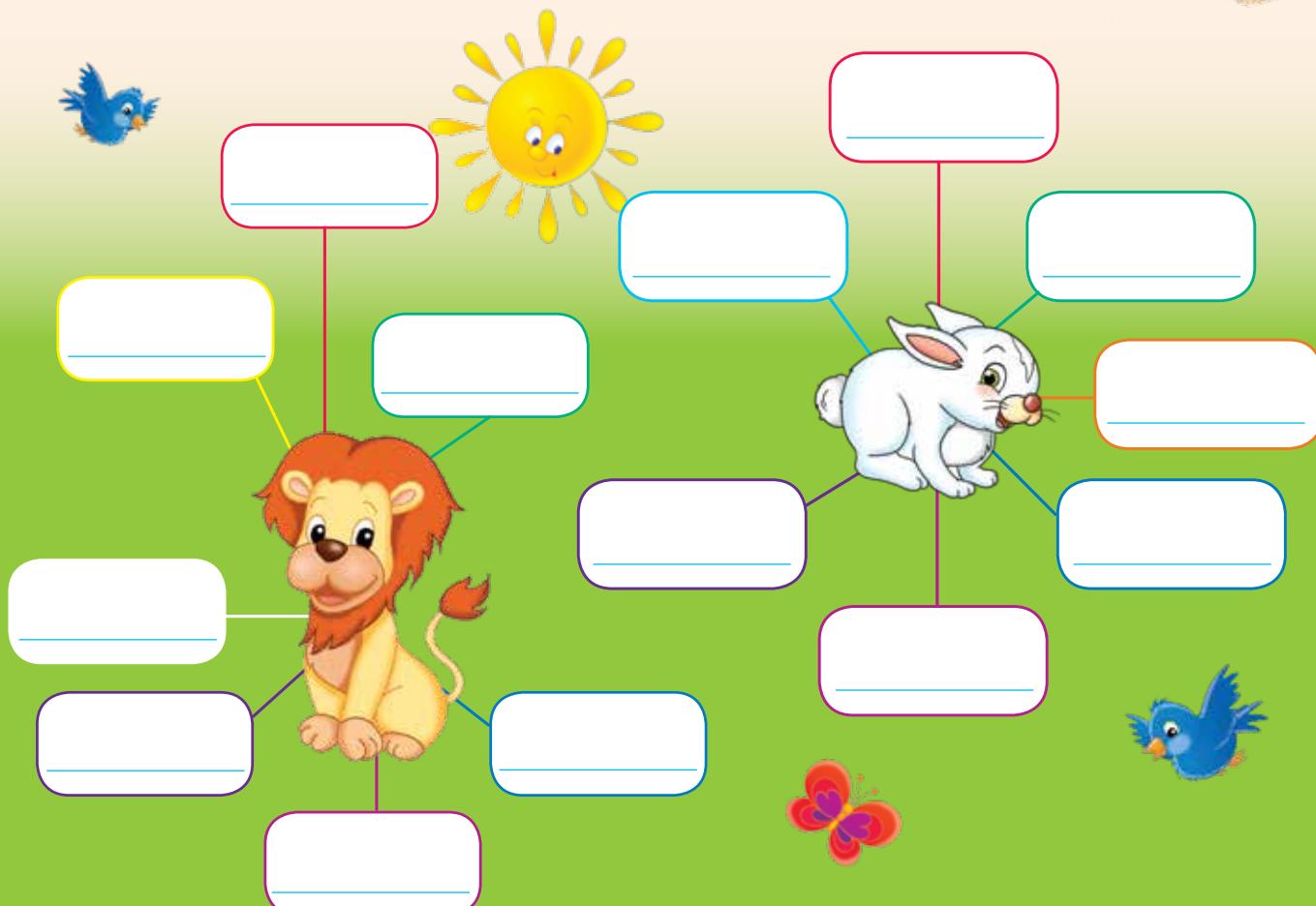
hikuva

Loko xitori xi hela N'wampfundla u twile

hikuva

Kutani emakumu swi vile erivaleni leswaku N'wanghala a tsakela N'wampfundla
hikuva

Exitorini swi le rivaleni leswaku nghala na mpfundla i swiharhi leswi
hambaneke swinene. Eka mepe wa miehleketo laha hansi, tsala
mabumabumeri lama hlamuselaka swiharhi leswi.

Ku tsala xitori

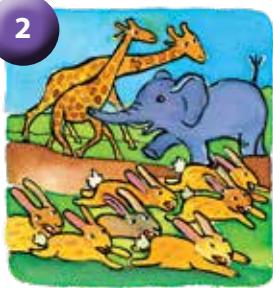
A hi tsaleni

Tirhisa mepe wa miehleketo ku ku pfuna ku hlamusela xitori xa
N'wampfundla loko a rila hikwalaho ka ku tsekatseka ka misava hi nxaxamelo
 lowu faneleke. Kanelna vanghana va wena leswi humevelaka exitorini u
 tlhela u tsala mavonelo ya wena ekusuhi na xifaniso lexi nga xona.

1

2

3

4

5

6

**N'wampfundla
u lemukisa hi ku
tsekatseka ka
misava**

Siku:

Sweswi tsala xitor ihi vukheta eka xivandla lexi nyikiweke.

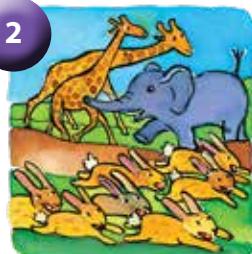

- Tirthisa mepe wa miehleketo ku ku pfunu ku kunguhata tsalwa ra wena
- Kombela munghana wa wena ku hlela mpafparhuto wa wena • Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso • Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Tsala swi basa ebukwini ya wena.

1

2

3

4

5

6

A hi hlayeni

27 Apple Road
New Town
0301
20 Ndzati 2015

Eka Dan

Heyi! Ndzi vile na nkateko wo kota ku ya eCape Town na vakhazi va mina hi tiholideyi ta Mawuwana. Hi sukile hi ti 12 ta Mawuwana hi fika siku leri landzelaka. A swi tsakisa ku va exitimeleni. Hi etlerile etorokisini naswona a ndzi kumile mubedo wa le henbla!

Loko hi fika eCape Town, xilo xo sungula lexi ndzi xi voneke i Table Mountain ley a yi funengetiwile hi papa ra mpunga. Ntshava ley i sasekile swinene ku tlula leswi a ndzi swi ehleketa xiswona.

Xiya swifaniso hinkwaswo leswi ndzi ku hoxeleke swona.

Hi siku ra vumbirhi, hi yile exihlaleni xa Robben Island. Hi fambile hi xikepe ku ya exihlaleni lexi. Hi vonile sele ley Nelson Mandela a a tshama eka yona - ku ringana malembe ya 18! Hi vonile tiphengwini to tala na matamba exihlaleni lexi.

Hi siku ra vunharhu hi tlhele hi vona tiphengwini nakambe ebichini ley i vitaniwaka Boulder. Hi vonile na tisili ta voya ta le Kapa. Ku na phurojeke eKapa ya ku sirhelela tisili hikuva ti le khombyeni ro herisiwa ti nyamalala. Phurojeke ley i hlayisa na tiphengwini.

Hi siku ra vumune, hi yimile enhlohlhorhini ya Afrika, eCape Point, laha malwandle mambirhi ya hlanganaka kona. Hi laha mati yo titimela ya Iwandlenkulu ra Atlantic ya hlanganaka kona na magandlati yo kufumela ya Iwandlenkulu ra India.

Hi siku ra vuntlhanu, leri a ri ri ro hetelela, hi yile ku ya vona swihadyana swa Iwandle eakhwariyamu ya Two Oceans. A ndzi nga si tshama ndzi va ekusuhi na nyankwave evuton'wini bya mina! A ko va na nighilazi ntsena ley i yi hambanisile hina na yona naswona a ti nga nyumi ku kombisa tinxaxa ta matino ya tona. Hi vonile na tinxaka to tala ta tinhlampfi na ta xivumbeko xa nyeleti, tin'wana ta tona a ti ri na khumentlhanu ya mavoko! Loko voko ri suka, rin'wana ra mila endhawini ya rona.

Hi ta suka mundzuku ku vuya ekaya. Ndzi ku tsundzuka swinene onge xikolo xi nga hatla xi pfula hi ta vonana.

Munghana wa wena

John

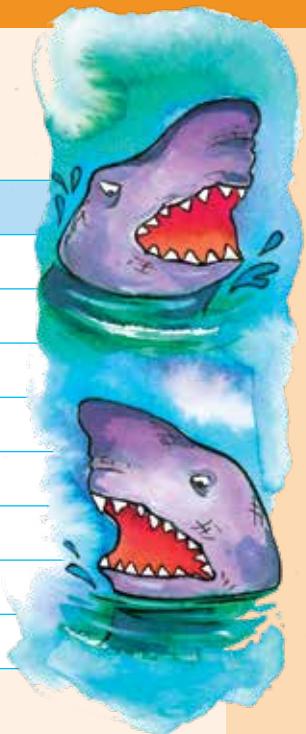

Siku:

Papila ra John ri hlamusela masiku ya nkombo. Kuma masiku ya nongonoko wa matirhelo ya John kutani u tata leswi a swi endleke hi masiku lawa.

Siku	Leswi a swi endleke
12 Mawuwana	U yille eCape Town
13 Mawuwana	
14 Mawuwana	
15 Mawuwana	
16 Mawuwana	
17 Mawuwana	
18 Mawuwana	
19 Mawuwana	

A hi tsalenii	Sweswi tsala tinhlamulo ta swivutiso leswi landzelaka.
---------------	--

Kopunula xivulwa xin'we epapileni lexi kombaka leswaku John na Dan i vanghana va ntiyiso.

Nyika xikombiso xin'we xa xivulwa lexi kombisaka leswaku John u tsalela ntangha ya yena.

Nyika xikombiso xin'we xa xivulwa lexi kombisaka leswaku John a nga si tshama a ya eCape Town.

Languta marito lama edikixinarini kutani u ma tirhisa eka swivulwa ku kombisa tinhlamuselo ta wona.

mpunga	
mila	

A hi tsalenii	Xana John u hlamusela yini loko a ku tinyankwave a ti nga ri na tingana ku kombisa tinxaxa ta meno ya tona?
---------------	---

Hikokwalaho ka yini John a tsalele Dan papila leri?

A	Ku n'wi byela hi tinyankwave.
B	Ku n'wi byela hi tiholideyi to tsakisa.
C	Ku n'wi byela leswaku u ta vuya exikolweni hi ku hatlisa.
D	Ku n'wi byela hi ta xitimela.

Ku tsala papila

Tsalela munghana wa wena papila. N'wi byele mahungu ya leswi a wu swi endla ekaya, exikolweni kumbe hi ntirho wun'wana wo tsakisa.

Hi ku sungulele ntila wun'wana na wun'wana. Pfapfarhuta papila ra wena kutani u nyika munghana wa wena leswaku a ri hlaya. Kutani ri tsale hi vurhonwana ephejini leri.

Khensa munghana hikwalaho ka papila leri a nga ku tsalela rona.

Tsala nchumu wo sungula lowu u tsakelaka ku vulavula hi wona.

Tsala nchumu wa vumbirhi wa mahungu ya wena.

Heta papila ra wena hi ku kombisa mintirho leyi nga ta landzela.

Papila ri ya eka

Siku:

Tsala adirese

Siku

Era _____

Sungula hi ku xeweta.

Tsala hi nchumu wo sungula lowu u tsakelaka ku vulavula hi wona.

Tsala hi nchumu wa vumbirhi wa mahungu ya wena.

Heta papila ra wena.

Munghana wa wena

Tsala vito ra wena.

Imeyili yo huma eka munghana

A hi hlayeni

Imeyili i ndlela yo vulavula na vanghana hi ku tirhisa tinetiweke ta khomphyuta. Hi tala ku tirhisa imeyili tanihu mapapila ku tivisana mahungu na vanghana va hina. Loko u navela ku rhumela munghana wa wena papila ra imeyili, wena na munghana wa wena mi fanele ku va na tiadirese ta imeyili na khomphyuta.

Eka: ana@school.co; dani@school.com

Yi huma eka: kin@library.com

13 Nyenyankulu 2011

11:56

Eka Ana na Dani

Ndza tshemba u hlayile mahungu ya ku tsekatseka ka misava lokukulu eJapan. Ndzi tile ku ta tshama na maxaka ya mina edzongeni wa Japan naswona ndzi ta tshama na vona ku fikela loko swilo swi antswa ekaya eTokyo. Hambileswi a ndzi tsakile ku suka eka episenthara, ndzi navela vandyangu wa ka hina na vanghana va mina exikolweni xa phurayimari xa International laha ndzi nghenaka kona.

Kambe, ndzi le ku tipheneni na khazi wa mina. U na malembe yo ringana na ya mina. U na 13 wa malembe naswona hinkwerhu hi le ka Giredi ya 6. Hi na nkateko wa leswaku khazi u tshama ekusuhi na phaka ya ndhawu ya le xikarhi, laha hi kotaka ku tlanga hi michinginyo na timiligiramu.

Exikarhi ko tlanga, ndzi endla swihungaso swa mina leswi ndzi swi tsakelaka-ku hlaya na ku tlanga mintlangu eka khomphyuta. Ndzi le ku hlayeni ka buku ya *swiharhi swa nhova* naswona ndzi navela wonge ndzi nga tshama eAfrika. Ndzi le kusuhi na ku heta ku hlaya buku leyi.

Munghana wa n'wina

Kin Hosh

Rhumela

A hi tsalen'i

Xana Kin u vhakele mani?
Hikwalaho ka yini a yile endhawini leyi?
Xana u tsarile imeyili leyi hi siku rihi?

A hi tsalen'i

Hlaya hi ku hatlisa papila u lava vuxokoxoko bya Kin kutani u n'wi tatela khadileri.

Vito	
Malembe	
Giredi	
Xikolo	
Swihungaso	

Siku:

Sweswi hlamlula papila ra Kin. Hi ku nyike masungulo ya ntila wun'wana na wun'wana. Pfapfarhuta papila kutani u nyika munghana wa wena leswaku a ri hlaya. Kutani ri tsale hi vukheta eka phepha lerintshwa.

Tatisa adirese ya yena

Siku

Eka Kin

Sungula hi ku xeweta.

N'wi byele leswaku u n'wi twela vusiwana hikokwalaho ka ku tsekatseka ka misava.

N'wi byele leswaku swi kahle loko a kota ku ya emahlweni na swihungaso swa yena.

Tivisa munghana wa wena mahungu hi xikolo, mitlangu na swihungaso swa wena.

Munghana wa Wena

Tsala vito ra wena.

MUDYONDZISI: Nsayino

Siku

To tala hi ririmí

Langutisia swivulwa leswi swi fambaka hi swimbirhi. Khwatihata riviti kutani u ba xirhendzevutana eka ribumabumeri leri hi hlamuselaka.

Mbyana leyitsongo	Mbyana i yitsongo.
Movha wa rivilo	Movha wo tsutsuma.
Buku leyikulu	Buku i yikulu.
Khirayoni ya wasi	Khirayoni i ya wasi.
Xiluva xo saseka	Swiluva swi sasekile.
Nkwangulatilo wa mihlovoohlovo	Nkwangulatilo i wa mihlovoohlovo.

To tala hi mabumabumeri

Mahlawuri ya hi byela hi maviti (vanhu, ndhawu kumbe swilo). Hakanyingi mahlawuri ya ta emahlweni ka maviti. Nkarhi wun'wana mabumabumeri ya ta endzhaku ka maviti. Kun'wana na kun'wana laha u nga ma vekaka kona, ya ha hlamusela riviti.

Sweswi tsala swivulwa u tirhisa maviti na mabumabumeri. Tsala xivulwa u sungula hi ribumabumeri u nga si tsala riviti. Kutani tsala xivulwa u tsala ribumabumeri endzhaku ka riviti.

leha mufana	Mufana wo leha. U lehile mufana.	
xivunguvungu rhoko	
ndlala nghala	
tlhariha nhwanyana	
malwandla mudyondzisi	
saseka xiluva	

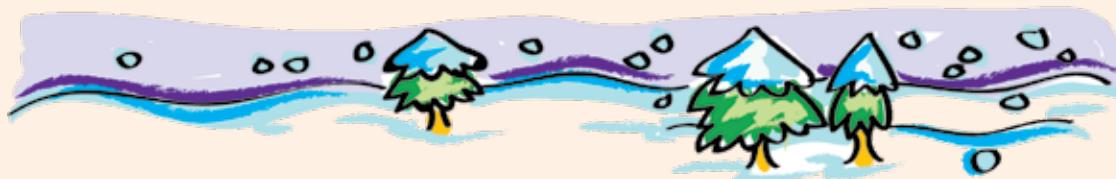
Siku:

A hi tsaleni

Yelanisa marito lawa na vamavizweni va wona.

khwatsi	tsekatseka	nhova	mahungu	xirhami
ninginika	timhaka	gwitsi	khwati	kahle

Yelanisa marito lawa na maritofularha ya wona.

vukulu	hleka	hatlisa	biha	titimela
riila	vutsongo	saseka	hisa	hlwela

A hi tsaleni
Hlanganisa swivulwa u tirhisa mahanganisi lama nga endzer ka swiangi.

Ndzi ta tshama laha. Swilo swi antswa ekaya. (hambi)
Ndzi tsakile laha. Ndzi tsundzukaka xikolo xa mina. (hambileswi)
Ndzi n'wi byele ku tshama laha a ri kona. Mati ya yile mahlweni no enta. (hikuva)
Ndzi langutile ematlheloo hinkwawo. Ndzi tsemakanya patu. (kutani)
U twa xirhami. U ta fanelu ku ambala jesi. (hikokwalaho)
Ndzi n'wi byerile ku fika hi nkarhi. U xwerile. (kambe)

Nkarhi lowu nga hundza

Langutisa swikombiso leswi landzelaka: Loko hi fika, xitimela **a xi fambile**.

Loko hi fika ekaya tolo, tatana a se a **swekile** swakudya swo lalela.

Mina	a ndzi	fikile. dyile.
Yena	a	tlangile. fambile.
Hina	a hi	etlele. hlakurile.
Vona	a va	hlambile. dyile.

Yona	a yi	vukurile. dyile.
Swona	a swi	tumberile. chavisiwile.
Byona	a byi	xaviwile. onhiwile.

Sweswi hetisa swivulwa leswi hi ku tirhisa riendli (ra nkarhi lowu nga hundza).

A ndzi nga khomiwanga hi ndlala hikuva a ndzi

Ndzi hlwerile ku fika. Vanghana va mina hinkwavo a va

A ndzi karhele hikuva a ndzi

U ndzi byerile leswaku a

Loko ndzi fika exikolweni ndzi swi vonile xikan'we leswaku a ndzi

Loko nsimbi yi ba ndzi tsundzukile leswaku a ndzi

Loko ndzi vona mudyondzisi wa mina ndzi tsundzukile leswaku a ndzi

A ndzi tsakile hikuva a ndzi

Loko ndzi fika ekaya ndzi kumile manana a

Loko ndzi fika exitolo, ndzi kumile a

A hi languteni nkarhi lowu nga hundza
lowu nga hetiseka

Loko hi lava ku vulavula hi xiendleko lexi
xi nga humelela khale, hi tala ku vulavula
hi nkarhi lowu wu nga hundza. **Nkarhi
lowu nga hundza** wu hlamusela leswaku
xiendleko a xi humelangala sweswi,
kambe xi humelerile khale. I **nkarhi lowu
nga hundza**, lowu nga hundza khale.

Siku:

Nkarhi lowu taka

A hi tsalen!

Ndzi **ta va ndzi hetile** mali ya mina hinkwayo hi nkarhi lowu lembe leri taka.

Hi **ta va hi tlangile** eka timeche ta tsevu hi ku hela ka nguva.

Ehleketa hi leswi u nga ta va u swi endlile loko ku hela malembe ya wena exikolweni xa le hansi. Tsala swivulwa swa ntlhanu u sungula hi: Ndzi **ta va ndzi + riendli**

Loko ndzi heta xikolo xa phurayimari.

Ndzi **ta va ndzi filayile 50 wa tibuku.**

A hi tsalen!

Sweswi hetisa swivulwa leswi hi ku tirhisa: **ta va ndzi/ ta va u/ ta va hi + riendli** leri nga eka nkarhi lowu wu nga hundza.

Hi karhi lowu vhiki leri taka, u _____ (tirha) hi phurojeke ku ringana masiku ya khumembirhi.

Hi nkarhi lowu lembe leri taka hi _____ (nghena) xikolo lexi ku ringana malembe ya mune.

Hi nkarhi lowu mundzuku ndzi _____ (heta) ntirhokaya wa mina.

Hi nkarhi lowu n'hweti leyi taka, ndzi _____ (tsutsuma) maratoni.

Hi Khisimusi, ndzi _____ (endza) entangeni wa swiharhi wa Kruger National Park.

Hlaya mapheji mambirhi lama landzelaka yo huma eka khomiki ya *Strika*. Nomboro ya 100. Languta leswi humelelaka eka fureme yin'wana na yin'wana. Lemuka tinxaka to hambana ta swimbyarumbyaru leswi tirhisiweke eka khathuni. Languta swimbyarumbyaru leswi kombisaka leswi vaviki va ntlangu va vulaka swona eka tifureme ta 4, 5, 6, 7 na 8. Lemuka marito ya mipfumawulo na leswi ma tsarisiwaka xiswona.

Khathuni tanihu xitshuriwa

Lembe leri u hlaye switshuriwa swa tinxakaxaka: mintsheketo, vutlhokovetseri, swinavetiso, swiviko, n'wangulano switshuriwa swa mahungu. Khomiki kumbe khathuni i rixaka rin'wana ra switshuriwa. Tikhomiki ti na marito yo kala ya nga talanga kambe ti na swifaniso swo tala leswi swi ku pfunaka ku vona swimunhuhatwa. Xitori xi hlamsikerwa hi swiphemu swa fureme – kun'wana ku na marito kasi kun'wana ku hava marito.

Siku:

Ku ehleketa hi khomiki

A hi vulavuleni

Bula hi khomiki ya *Supa Strika* na munghana wa wena. Kutani tsala xivulwa u hlamusela leswi humelelaka eka fureme yin'wana na yin'wana.

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10
- 11
- 12
- 13
- 14

A hi tsaleni

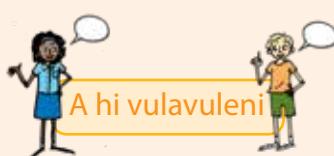
Hlaya khomiki leyi nakambe kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

1. Xana vatlangandzhaku va Super Strika va rhandza ku endla yini tanihi leswi va rhandzaka ku tlanga bolo ya milenge?
2. Xipanu xa Super Strika xi tlanga na xipanu xih?
3. Xitswiriri xa n'watipempe xi endla mpfumawulo wa njhani? Hikwalaho ka yini a ba xitswiriri eka fureme ya 4?
4. Ku na minkutlunyo mingani? (Xitsundzuxo: languta fureme ya 4 na fureme ya 8.)
5. Endla nxaxameto wa marito ya mipfumawulo hinkwayo leyi nga eka khomiki.
6. Xana u vona swinavetiso swa njhani eka khomiki?
7. Swinavetiso swi kongomisiwe eka vamani?

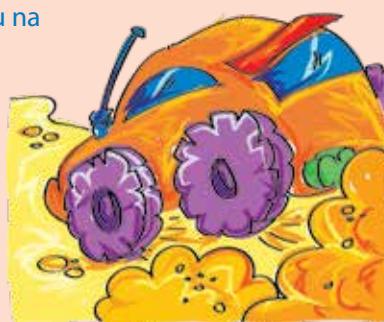
Siku:

Tikhathuni to navetisa

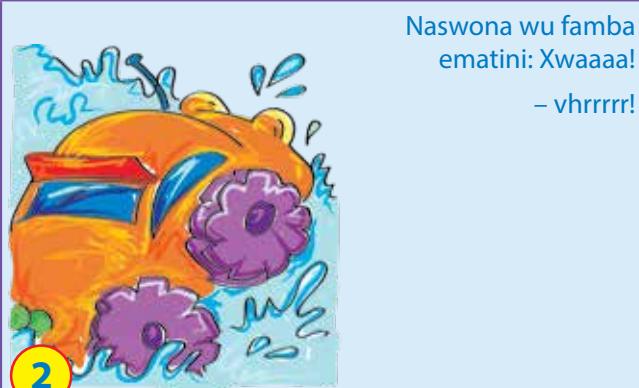

- ❖ Xana xinavetiso xa thelevhixini kumbe xa xiyanamoya lexi u xi tsakelaka ngopfu hi xih?
- ❖ Xana hikokwalaho ka yini u xi tsakela?
- ❖ Xana u nga xava nchumu lowu xi wu navetisaka?
- ❖ I mani loyi u ehleketa leswaku a nga navela ku xava nchumu lowu?
- ❖ Xana xinavetiso xi tirhisa xilogene lexi yelanaka na nchumu lowu?

Xava movha wa *Perky Parky*. A ku na munhu loyi a nga faneliki ku va na wona. Wu famba emisaveni: vhuum, vhuum! A ku na nchumu lowu nga wu yimisaka.

1

2

Hi *Perky Parky* u nga va n'wana wa ndhuma emisaveni hinkwayo!

Yoo!

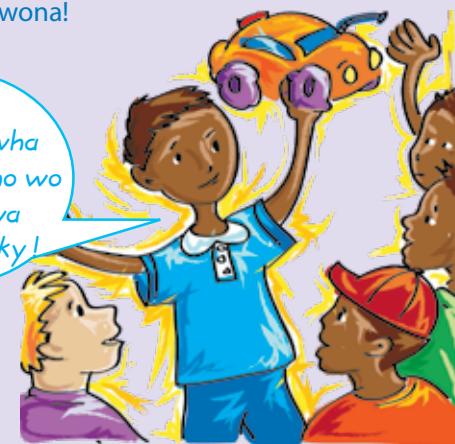

3

Ndhuma, ndhuma! Hi leswi u nga ta va xiswona!

4

Ahee!
Ndzi na movha
wa mphikizano wo
siyisana wa
Perky Parky!

A hi tsaleni

Xiya xinavetiso lexi kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Xana xinavetiso xin'wana na xin'wana xi ringeta ku kucetela leswaku u endla yini?

Xana xinavetiso xa engetela kumbe xi ku tshembisa swin'wana? Hlamusela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswi.

Xana i mipfumawulo yihi ya marito leyi yi tirhisiweke eka xinavetiso?

Xana xinavetiso xi kongomisiwe eka vamani? Xana xi kongomisiwe eka vadyuhari, vantshwa, vafana kumbe vanhwanyana?

Naswona wu famba
ematini: Xwaaaa!
– vhrrrr!

Ku tsala xinavetiso

Kunguhata ku tsala xinavetiso xa wena xa thelevhixini
Dizayina hi xivumbeko xa tikhathuni.

- Sungula hi ku boha leswi u nga ta swi tirhisa eka xinavetiso xa wena.
- Xana u ta tirhisa munhu un'we kumbe vo tala?
- Sweswi tlhantlha xinavetiso xa wena hi swivono swa mune.
- Dirowa swifaniso kumbe u tsema swifaniso ku kombisa xivono xa wena.
- Tsala marito lawa ya kombisaka leswi munhu un'wana na un'wana a nga ta vula swona.

- Tirhisa mepe wa miehleketo ku ku pfuna ku kunguhata tsalwa ra wena
- Kombela munghana wa wena ku hlela mpfapfarhuto wa wena ● Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso ● Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Tsala swi basa ebukwini ya wena.

1

2

3

4

Xana ku humelela yini?

I vamani swimunhuhatwa?

Xana nkongomelo kumbe kungu ra xinavetiso hi rihi?

Siku:

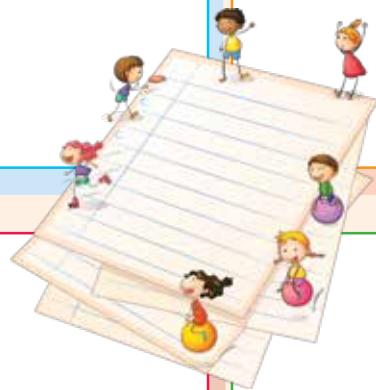
Sweswi tirhisa nkunguhato ku tsala xinavetiso xa wena. Hlaya swinavetiso swa vadyondzikuloni . Hlawula xin'we u encenyetela tlilasi.

1

2

3

4

Swi hlanganise

Xana xilandzi i yini?

Xilandzi i xiphemu lexi vumbaka nsinya wa rito. Xi lungeleriwa endzhaku ka rito rin'wana na rin'wana. Eka swilandzi ku kumeka: swilandzi swa marhavi ya maendli, leswi kombaka nkarhi lowu nga hundza na leswi tsongahataka maendli.

Bana xirhendzevutana eka xilandzi xin'wana na xin'wana xa marito lama

phamela	fambanyana	yimela	swekisa
rhandzeka	tsalela	tlhaviwa	
hembisa	biwa	tsarisa	
tsalela	hakeriwa	endlisiwa	
hlundzukisa	fambela	hlekisa	

Languta xikombiso. Xana ku humelela yini loko hi lungelerile xilandzi eka riendli? Xana rito lerintshwa ri vula yini?

Rito	+	Xilandzi
tlhava		-iwa

Swilandzi leswi swi vula yini?

Xilandzi	Nhlamuselo
-isa	xivangelo
-ana	xihlamulano
-iwa	xitwisiwo
-isisa	xidzimelo

Xilandzi	Nhlamuselo
-eka	xikotelo
-ula	xitlhandlulo
-nyana	ntsongahato
-ile	nkarhi lowu nga hundza

Riendli ra xitwisiwo

Tsala swivulwa leswi hi ku tirhisa rito ra murunguri. Hi ku sungulele xivulwa xin'wana na xin'wana.

Fasitere a ri fayiwile hi nhwanyana.

Xivulwa xi le ka riendli ra nghingiriko loko nhlokohaka ya xivulwa yi ri yona yi endlaka swo karhi. Xikombiso: Mbyana yi dya rhambu. Xivulwa xi le ka riendli ra xitwisiwo loko nhlokohaka ya xivulwa ku ri yona yi endliwaka swo karhi. Xikombiso: Rhambu ri dyiwa hi mbyana.

Bere a yi _____

Siku:

Xana xirhangi i yini?

Xirhangi i xiphemu lexi lungeleriwaka emahlweni ka rimitsu. Ku kumeka tinxaka leti ta swirhangi: swa mintlawa, swa vundhawu na swa xitlhelelo. Xikombiso: ti-(xirhangi xa xitlhelelo) + rhandza (riendli)= tirhandza.

Languta xikombiso. Ku humelela yini loko u lungelela xilandzi eka rimitsu ra rito? Xana rito lerintshwa ri vula yini?

Xirhangi

ti-

Riendli/
rimitsu
rhan-
dza

Bana xirhendzevutana eka swirhangi swa marito lawa ya nga laha hansi kutani u tsala nsinya etlhelo ka rito leri u nyikiweke.

tivona	bohana	tidya	tsaleka	tlakuriwa
endlwini	hlantswela	titshova		
vanhu	pfuleka	tihlantswa		
murhi	tibyela	vulavurisa	cinile	
nyumile	fumisa	tiboha	tixisa	
entshaveni	mirhi	ebazini	pfalula	

Swirhangi leswi swi vula yini?

Xirhangi	Nhlamuselo	Xirhangi	Nhlamuselo
mu-	vun'we	mi-	vunyingi
xi-	vun'we	ti-	vunyingi
swi-	vunyingi	ti-	xitlhelelo

Nhwanyana u _____

Bolo yi _____

Mufana u _____

N'wamapapila _____

Dan, xitlangi xa bolo ya milenge!

A hi hlayeni

Encenyeta ntlangu lowu. Ku ta laveka manana, tatana, mufana na murunguri loyi a nga ta hlaya n'wangulano (leswi swimunhuhatwa swi vulavulaka swona).

Xivono: Ekamareni ro wisela ra ka vaDan. Dan u etlele esofeni u langutile bolo ya milenge eka thelevhixini. Tata wa yena na mana wa yena va languteka va khumbekile hikokwalaho ka ku va Dan a nga endli ntirhokaya wa yena.

Manana:

Dan, xana u endlile ntirhokaya wa wena?

DAN:

Aa ... yhu ... lomu ka swona. Mm ... a ndzi na ntirho wo tala, manana. Leswi ndzi faneleke ku swi endla i ku tsala xitori xa marito ya 300 ntsena hi swin'wana. Kambe ndzi lava ku vona ntlangu lowu hi xihatla la ka thelevhixini.

Manana:

Daniel Chabalala, swa antswa u endla ntirhokaya wa wena, sweswi!

[A teka nkwama wa yena wa tibuku ehansi a wu veka etafuleni.]

DAN:

Ahh, Manana! Hikokwalaho ka yini mudyondzisi wa hina a hi kombela ku tsala xitori xa marito ya 300? A hi mina William Shakespeare mina! Marito ya madzana manharhu! Swi nge pfuki swi herile! Ndzi ta ma tsala ya huma kwihi? Xana ndzi nga ka ndzi nga sunguli hi ku vona Pirates na Chiefs ti tlanga? Ndzi ta sungula loko ntlangu wu hela. Ndza tshembisa!

Tatana:

[A teka buku enkwameni wa yena a yi pfula.] Kumbe buku ley a yi ta ku pfuna. Languta mepe wa miehleketo ebukwini ya wena yo tirhela. Wu hlamusela leswaku u tsala nhlokomhaka ya wena exikarhi na mianakanyonkulu emabokisini. Swa olova! Ringeta mufana wa mina.

Kambe tatana, ndzi ta tsala hi yini? Ndzi ta sungula hi vito ra mina na xivongo. Se swi ndzi nyika marito mambirhi ... ku sale 298 leswaku ndzi heta! Ndzi navela onge ndzi ngo languta ntlangu. Hi swona, hi swona. Ndzi ta ehleketa. Xana ndzi ta tsala hi yini? Mmm.

[Dan a etlela nhloko ya yena yi ri ehenhla ka buku.]

DAN:

Loko Dan a ri karhi a anakanya, vurhongo byi n'wi khoma hi matimba. A ahlamulela ehenhla kutani hi ku hatlisa xikandza xa yena xi dzima ebukwini, vurhongo byi ku vuyavuyani. A lorha hi ntlangu lowu a lava ku wu hlalela. A lorha a ri exitediyamu xa FNB a tshamile eswituwlwini swa le mahlweni endzhaku ka tipala ta Chiefs. A hlalerile hi ku chuha. A lorha ntlawa wa yena wu ri karhi wu dyiwa naswona ku sele ntlhanu wa timinete ntsena leswaku ntlangu wu hela. Muhowisi wa khwita na mutlangi wa le

Murunguri a rungula xiphemu xa xitori lexi nga encenyetiwangiki hi swimunhuhatwa.

Swiletelo swa mbangu na xiteji swi nyikiwile endzeni ka swiangi swa xikwere.

Siku:

xikarhi a va vavisekile no humesiwa erivaleni. Hi mbitisi, hi loko a tlulela erivaleni. A teka bolo a tlangatlanga hi yona na ku yi fambisa a tsemakanya rivala.

U na rivilo na vuswikoti ku tlula lava a tlangaka na vona. Kutani, hi ku tiyimisela na ku tirhisa tinyama hinkwato ta miri wa yena, Dan a howisa bolo xikan'wekan'we loko va ba xitswiriri xa ku tivisa ku hela ka ntlangu. Xikandza xa Dan xo n'wayitela xi humesiwa etikweni hinkwaro eka thelevhixini. Vaphuweteri va huwelela, "Dan Chabalala wa ha ku howisa bolo!" va tlhela va ku: "hi na nghwazi leyintshwa, Dan Chabalala! Afrika-Dzonga, hi na nghwazi leyintshwa ya ntlangu wa bolo ya milenge!"

[Mana wa Dan a n'wi pfuxa.]

Manana: Dan, pfuka ... pfuka! U na ntirhokaya lowu u faneleke ku wu tirha!

DAN: Hmmm? Hii? Xana mi te yini?

Tatana: Dan! Xana u ehleketa leswaku u endla yini? U fanele u heta ntirhokaya wa wena!

Manana: Kumbexana xithongwana xa wena xi ta va xi ku nyike matimba yo heta ntirhokaya wa wena. Xana u lava leswaku ndzi ku pfuna ku kuma nhlokomhaka ya xitori xa wena?

DAN: [A n'wayitela katsongo.] Ee, hi swona, manana. Ndzi swi tiva kahle leswi ndzi lavaka ku tsala hi swona!

Xana u ehleketa leswaku Dan u ta tsala a vulavula hi yini?

Xana Dan a vula yini loko a ku "A hi mina William Shakespeare"?

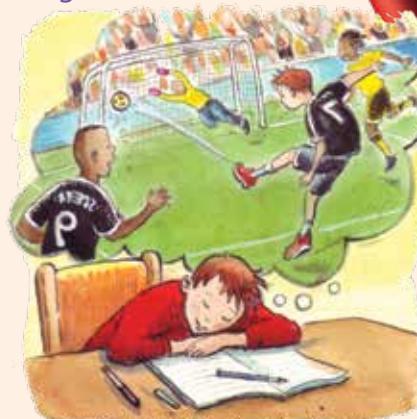
Xana mbangu wa ntlangu hi wihi (swi humelela kwihi)?

Xana hi swihi swiendlo swinharhu leswi ku vulavuriwaka hi swona eka ntlangu?

1

2

3

Phositara ya ntlangu

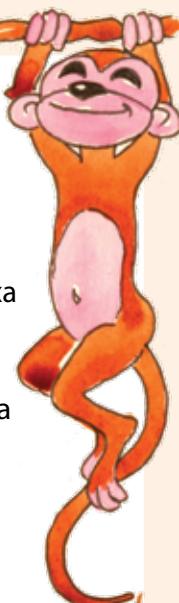
Naswona eAfrika Dzonga

Hleka ku kondza timbambu ti vava

U vuyile hi ku rhandziwa hi vanhu!

Tiyetara ya Rixaka ya tinyungubyisa hi ku tivisa nguva ya **Pippi Longstocking**, xitori xa khomiki ya vana. Yi ta humesiwa hi masiku ya ku wisa ka xikolo ya Paseka, ku suka hi ti 7 Nyenankulu.

Pippi i nhwana wo titsakela loyi a tshamaka a ri yexe eka **yindlu ya misavu**, a ri na hanci na nkawu leswi a swi ri swifuwana swa yena. Pippi a ri na endlelo ra yena ra misavu, hambi loko vanghana va yena va n'wi nghenisa ekhombyeni! Vana a va rhandza ku hlalela **leswi a swi endla**.

A ri ximunhuhatwa xo rhandzeka naswona vana hinkwavo lava a va n'wi vona a va navela ku fana na yena. Endzhaku ka ntlangu, vana a va tsutsumela elayiburari ku ya kuma buku ya *Pippi Longstocking*.

Hi ku komisa, Pippi u nge n'wi sukeli. **Pippi Longstocking** yi ta tlanga eka Tiyetara ya Rixaka ku suka hi ti 7 Nyenankulu ku fika hi ti 16 Dzivamusoko

3 Junction Avenue, Parktown, Johannesburg.

Hi masiku ya xikolo, yi tlanga exikarhi ka vhiki ku suka hi 09:00 na 10:30.
Hi masiku ya ku wisa ya xikolo, yi tlanga hi Musumbhunuku ku fika hi Mugqivelha hi 10:30 na 14:30.

Ku buka hi buloko na mimbhukuto swa kumeka eka swikolo.

A hi tsaleni

Hlamula swivutiso leswi landzelaka.

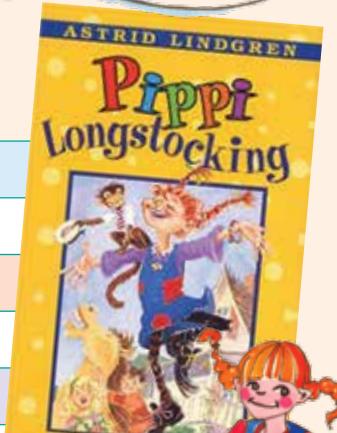
Xana vito ra ntlangu i yini?

Xana hi swi tivisa ku yini leswaku i ntlangu wa misavu?

Xana swimunhuhatwa i vamani? Khwatihata ximunhuhatwankulu.

Xana xi kongomisiwe eka vahlaleri vahi? Tsala mahungu lawa ya hi byelaka leswi.

Xana hikokwalaho ka yini u ehleketa leswaku ku tirhisiwe mihlovo yo vonakala eka phositara?

Siku:

Dizayina phositara ya ntlangu

A hi
endleni

Dizayina phositara yo navetisa ntlangu. U nga navetisa "Jabu na N'wanghala" kumbe "Dan, xitlangi xa bolo ya milenge". Anakanya swinene hi ntlangu lowu u nga ta wu navetisa hikuva eka pheji leri landzelaka u ta fanela ku tsala xikiripiti xa wona. U fanela ku katsa:

- Vito ra ntlangu hi maletere lamakulu, lama tikisiweke, ya muhlovo wo vonakala (u fanele u nyika ntlangu vito)
- Ku tlanga vamani eka ntlangu lowu?
- Wu ta tlangeriwa kwihi?
- Masiku na minkarhi ya ntlangu
- Nhlamuselo yo koma ya ntlangu
- Mahungu hi ta mabukelo

Switsundzuxo swo khavisa
phositara

- Tirhisa ririm ijeri twisisekaka.
- Hambanisa maletere na sayizi ya marito, swibumabumelo na swivulwa.
- Tirhisa mihlovo yo koka mahlo ya vahlayi.
- Dirowa swifaniso kumbe u swi namarheta ku byela vanhu swo tala hi ntlangu.

Languta tipositara leti endliweke hi vanghana va wena kutani u hlawula leyi u yi tsakelaka swinene. Eka phepha ro tirhela leri landzelaka u ta tsala xikiripiti xa ntlangu.

Tsala ntlangu wa wena

A hi tsaleni

Tirha na vadyondzikuloni ku humelerisa ntlangu. Hetisa chati leswaku yi ta mi pfuna ku kunguhata.

Swimunhuhatwa Tsala mavito ya vadyondzikuloni lava va nga ta tlanga xiphemu xin'wana na xin'wana.	Hlamusela ximunhuhatwa.	Leswi ximunhuhatwa xi nga ta ambala swona.	Swimunhuhatwa swi ta vula yini?

Xana swimunhuhatwa i vamani?

Hi ntlawa, bubutsani
byongo mavonele lama
nga tirhisiwaka eka
xitshuriwa hi ku tirhisa
mepe wa miehleketo ku
xaxameta mianakanyo ya
n' ina.

Nhlokohaka

Mbangu wu le kwihi? Hlamusela xivono

Xana kungu ra xitori hi rihi?

Xosungula

Kutani

Kutani endzhaku

Eku heteleleni

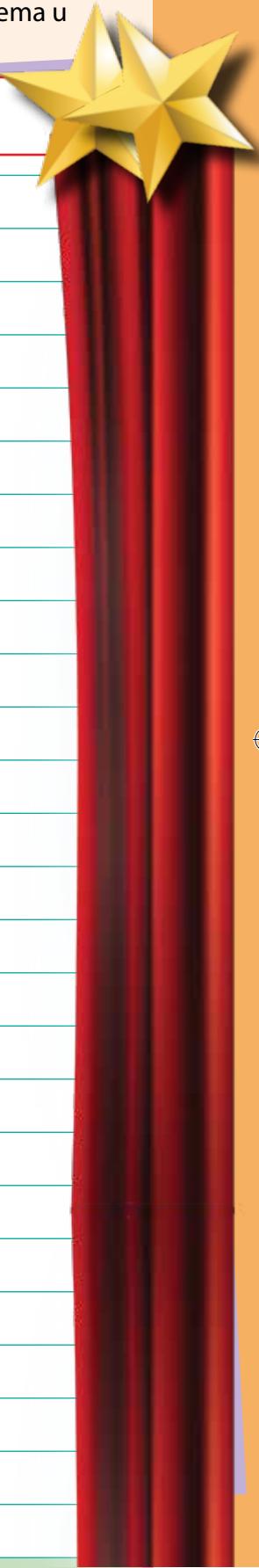
Siku:

A hi tsaleni

Pfapfarhuta ntlangu wa wena. Wu hlele kutani u tsala tsalwa ra wena ro hetelela endhawini leyi nyikiweke. Loko u lava ndhawu yin'wana, tsema u hoxa papila ro huma eka buku ya wena ya switoloveto.

Nhlokomhaka

MUDYONDZISI: Nsayino

Siku

To tala hi maengeteri na mabumabumeri

Maengeteri ya tala ku hi byela swo tala hi riendl kumbe hi xiendleko. Ya hlamula swivutiso swo fana na: **kwihi? rini? njhani?** kumbe **hikokwalaho ka yini?** Ya hlamusela:

- **Maendlelo/mukhuva** kumbe **leswi swo karhi** swi humelerisaka xi swona: ngopfu, khwatsi, swinene.
- **Ndhawu** kumbe **laha xanchumu** xi humevelaka kona: laha, ekule, endzeni, endzhaku, emahlweni, enambyeni, eGiyani.
- **Nkarhi** kumbe **loko xo karhi xi** humevela: tolo, namuntlha, mundzuku, n'hweti leyi taka.

Khwatihata maengeteri eka swivulwa leswi kutani u tlhela u ba xirhendzevutana maendli. Vula leswaku i riengeteri ra mukhuva, nkarhi kumbe ndhawu.

Vula leswaku i riengeteri rihi

U fambe tolo	Nkarhi
Mufana u dya khwatsi.	
Yingwe yi na rivilo swinene.	
U tshama eJoni.	
Xinyenyana xi tshama tshama emurhini.	
Va rhandza ku famba swin'we eGiyani.	
U rhandza ku endla ntirhokaya wa yena nimpundzu.	
Kokwana u fike sweswi.	
Kokwana u fikile namuntlha.	
Xinkwa xi le ehenhla ka tafula.	

Siku:

To tala hi mabumabumeri

Hi tirhisile mahlawuri loko hi hlamusela swimunhuhatwa exitorini.
Mahlawuri ya hlamula swivutiso leswi "xana xi fana na yini?"

A hi tsalen'i

Hlaya swivulwa leswi kutani u ngenisa marito lawa tirhisiweke ku hlamusela swanchumu.

Khamba a ri ambarile baji ro tika, xihuku xa wulu na xitumbetaxikandza xa ntima.

Mutlangi wa bolo ya milenge a ambale xikipa xo tshwuka, masokisi yo leha na tikhokho ta xilamula.

baji	xihuku	xitumbetaxikandza	xikipa	masokisi	tikhokho

Tinxaka ta mabumabumeri

Ribumabumeri ra rihlawuri:

vambe	lavanene	vantshwa	yimbisi	timbirhi
-------	----------	----------	---------	----------

Ribumabumeri ra rifuwi:

yin'we	tinharhu	swinharhu	xa hina	ya mina	swo tshwuka
--------	----------	-----------	---------	---------	-------------

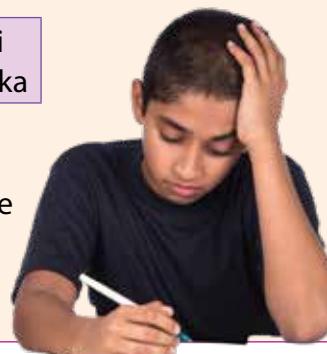
Ribumabumeri ra engetelo:

lava tirhaka	leyi dyiwaka	la tlhariheke	leswi fambaka
-----------------	-----------------	------------------	------------------

Languta mabumabumeri lawa ya khwatihiatiweke eswivulweni kutani u ba xirhendzevutana eka riviti kumbe risivi leri bumabumeriwaka. Eka kholomu ya ku hetelela, kombisa muxaka wa ribumabumeri:

Rihlawuri, engetelo, rifuwi.

Rixaka ra ribumabumeri

Solani u dya xinkwa xo basa.

Vana lavatsongo va yingisela vatswari.

U xavile tihomu timbirhi epurasini.

Rhoko yo tshwuka yi sasekile.

Vana lava hlayaka va pasa.

Vanhu vambe va amukeriwa hi tintswalo.

Magezi i buti wa mina.

Ndzi kota ku

hlaya xitshuriwa xa ndzungulo	
hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa	
tirhisa mabumabumeri ku hlamusela swimunhuhatwa swa xitori	
hetisa mepe wa miehleketo ku rungula xitori nakambe	
tsala xitori xo huma eka mepe wa miehleketo	
hlaya papila ra nkamafundza	
kuma nonganoko wa matirhele yo huma eka papila	
lava marito eka dikixinari no rhekhoda tinhlamuselo ta wona	
hlamula swivutiso swo hlawula nhlamulo leyi nga yona	
tsala papila ra nkamafundza	
tirhisa mepe wa miehleketo ku kunguhata ku tsala papila	
hlaya imeyili	
hlamula swivutiso swo huma eka imeyili	
boxa maviti na mabumabumeri eswivulweni	
tirhisa mabumabumeri emahlweni ka maviti na le ndzhaku ka maviti	
yelanisa marito na vamavizweni va wona	
yelanisa marito na maritofularha ya wona	
tirhisa mahlanganisi	
tirhisa maendli ya nkarhi lowu nga hundza	
tirhisa nkarhi lowu nga hundza na nkarhi lowu taka	
hlaya xitiripi xa khomiki	
була hi fureme yin'wana na yin'wana ya tikhathuni	
hlamusela fureme yin'wana na yin'wana ya tikhathuni	
tsala swivulwa nakambe ndzi tirhisa marito ya munhu	
nyika mavonele mayelana na swinavetiso	
kunguhata xinavetiso xa thelevhixini no tsala xikiripiti xa xona	
hlamusela mbangu, swimunhuhatwa na nkongomelo wa xinavetiso	
tsala xitori xa tikhathuni	
lungelela swirhangi na swilandzi eka timitsu ta marito	
tirhisa riendlri ra nghingiriko na riendlri ra xitwisiwo	
hlaya ntlangu	
encenyeta ntlangu	
hlamula swivutiso swo huma eka ntlangu	
hlaya phositara yo navetisa ntlangu	
hlamula swivutiso swo huma eka phositara	
endla phositara ya ntlangu	
tsala ntlangu	
boxa maeneteri ya mukhuva, nkarhi na ndhawu	
boxa maviti na masivi lama bumabumeriwaka	
boxa tinxaka ta mabumabumeri: rihlawuri, rifuwi na riengetelo	

Nkongomelo wa 7: Leswi swi endlisiwaka xiswona

Kotara ya 4: Mavhiki ya 1 - 4

Mavhiki ya 1 - 2:
Landzelela milawu

97 Matlangele ya ntlangu wa HUMA 70

Ku hlaya xitshuriwa xa swiletelo swa matlangele ya ntlangu wa HUMA.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa.

98 Maendlelo ya xinkwa xo katinga xa Xifurwa 72

Ku hlaya rhesipi yo thosita xinkwa.
Ku landzelela ndzandzelelano wa swifaniso no nombora swileriso hi mfanelo.
Ku hlamula swivutiso swa mayelana na rhesipi.
Ku ringanisa swileriso swa rhesipi na swa ntlangu wa HUMA
Ku bula na munghana hi swivulwahava leswi tirhisiwaka eka selulafoni.
Ku tsala xitshuriwa xa swileriso.

99 Ku tsala swileriso na milawu 74

Ku tsala swileriso kumbe milawu tanihi xitirho kumbe ku twisia milawu ya ntlangu.
Ku boxa maendli eswivulweni.

100 Maengeteri ya nkarhi, mukhuva na ndhawu 76

Ku boxa maengeteri no vula tinxaka ta wona.

101 Xana u tsundzuka yini? 77

102 Ku famba exibakabakeni 78

Nkanelo na ku bvumba loku humaka eka swifaniso.
Ku hlaya xitshuriwa xa swileriso.

103 A hi twiseni 80

Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa xa swileriso.
Ku tsala ndzimana mayelana no va muhandzulampfhuka.
Ku tsala posikarata ku hlamuseriwa rendzo ro ya exibakabakeni.

104 Ku tirhisa swivutiso swa inthavhiyu 82

Ku endla mbalango ku tirhisiwa nonganoko wa swivutiso.
Ku tsala mbuyelo wa mbalango.

Mavhiki ya 3 - 4:
Ku hlayela ku kuma mahungu

105 Hinkwerhu hi tshama eka pulanete ya misava 84

Ku hlaya xitshuriwa xa mahungu mahungu.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa.
Ku humesa mahungu eka xitshuriwa.

106 Matikonkulu ya nkombo 86

Ku tatisa mavito ya matikonkulu ya nkombo na malwandlenkulu.
Ku tsala mavito eka mepe ku tirhisiwa mahungu lama nyikiweke.

107 Swivutiso hi mepe wa misava 88

Ku tlanga ntlangu wa swivutiso swa mepe wa misava.

108 Mindhavuko yo tala no hambana 90

Ku vutisa swivutiso swa inthavhiyu no rhekhoda tinhlamulo.
Ku dyondza hi tiko rin'wana no kuma tinhlamulo ta swivutiso.
Ku hetisa marito yo siyanana eswivulweni.

109 Ku kuma Sediba 92

Ku hlaya atikili ya phephahungu.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka atikili ya phephahungu.
Ku tsala eka dayari leswi humaka eka atikili ya phephahungu.

110 Manana Ples na Little Foot 94

Ku hlaya webusayiti hi tindhawu ta ndzhaka.

111 Ndzhaka ya hina 96

Ku hlamula swivutiso swo huma eka vuxokoxoko bya webesayiti.
Ku endla phositara ku navetisa Ndhawu ya Ndzhaka ya Cradle of Humankind.
Ku vumba swivulwa hi maengeteri Ku dirowa swifaniso ku kombisa nhlamuselo yin'wana ya swivulwa.

112 Ku kunguhata phamfulete 98

Ku endla burochara yo navetisa Cradle of Humankind.

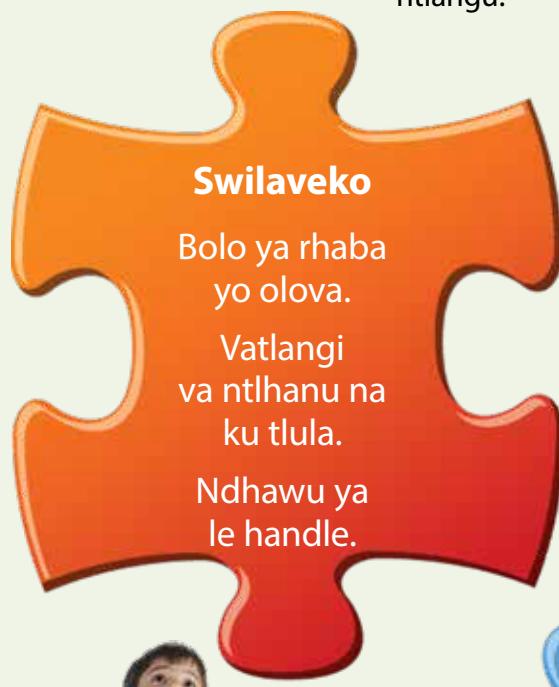
Xitshuriwa xa swileriso i yini?

Eka mavhiki mambirhi lama landzelaka u ta langutisa eka xitshuriwa xo lerisa. Xikongomelo xa muxaka lowu wa xitshuriwa i ku hlamusela muhlayi maendlele ya xan'wanchumu. Mahungu ya tlhantliwa katsongo, hi magoza yo landzelelana. Xikombiso lexi nga tolreveleka xa xitshuriwa xo lerisa i xa maswekelo (rhesipi). Swin'wana swikombiso leswi nga tolreveleka swi katsa swileriso swo tirhisa riqingho ra le nyongeni kumbe khomphyuta na milawu ya mitlangu.

A hi hlayeni

Xitshuriwa lexi xa swileriso xi vulavula hi ntlangu lowu wu vuriwaka HUMA. Kongomisa eka swileriso swa matlangele ya ntlangu.

Swilaveko

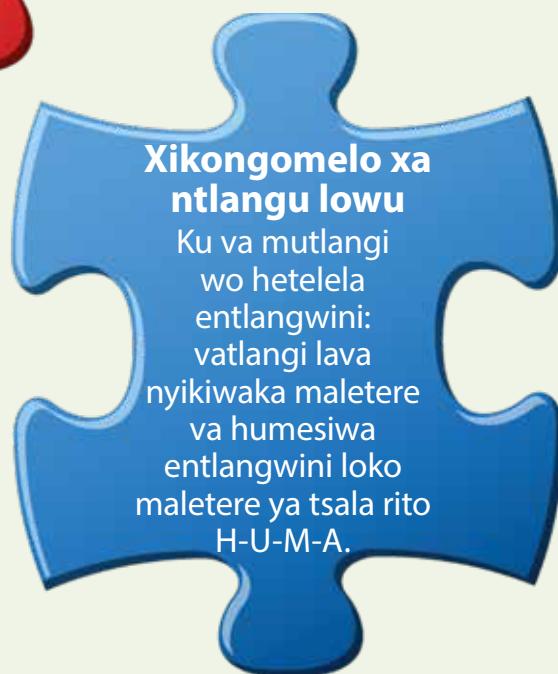
Bolo ya rhaba
yo olova.

Vatlangi
va ntlhanu na
ku tlula.

Ndhawu ya
le handle.

Ko tlangela kona

Ndhawu ya le handle yo
tlangela leyi nga ekule
na mafasitere na le
patwini.

**Xikongomelo xa
ntlangu lowu**

Ku va mutlangi
wo hetelela
entlangwini:
vatlangi lava
nyikiwaka maletere
va humesiwa
entlangwini loko
maletere ya tsala rito
H-U-M-A.

Siku:

Milawu ya ntlangu

- 1** Mutlangi un'wana na un'wana u fanele ku teka nomboro ya yena ya xihundla ebokisini.
Hi ku siyerisana, un'wana u fanele ku vula leswaku i mani a nga ta nyika tinomboro.
Xik." mudyondzisi wa wena u ta nyika un'wana na un'wana nomboro ya xihundla."
- 2** Hlawula mutlangi loyi a nga ta sungula ntlangu. U fanele a teka bolo. Mutlangi loyi a nga na bolo u ta vitaniwa **xona**.
- 3** **Xona** u ta hoxa bolo emoyeni kutani a vitana nomboro. Mutlangi loyi a nga na nomboro u ta hundzuka **xona** naswona u fanele ku khoma bolo. Vatlangi lavan'wana va fanele ku tsutsuma va baleka.
- 4** **Xona** u fanele ku huwelela a ku HUMA. Vatlangi hinkwavo va fanele ku yima va nga ninginiki.
- 5** **Xona** u teka magoza manharhu lamakulu a tshunelela mutlangi wa le kusuhi, kutani a n'wi hoxela bolo emikondzweni ya yena. Mutlangi loyi a hoxeriwaka a nga fanelangi ku ninginika.
- 6** Loko **xona** o ba mutlangi kumbe mutlangi o ninginika, mutlangi u ta hundzuka **xona** kutani a kuma letere ra **H** (leri yimeleke HUMA). Nkarhi lowu landzelaka loko mutlangi a biwa, u ta kuma letere ra **U** na loko a biwa nakambe u ta kuma letere ra **M** ku kondza a kuma letere ra **A**.
- 7** Loko mutlangi a kumile maletere hinkwawo (**HUMA**) wa humesiwa entlangwini naswona ntlangu wu ta ya emahlweni a nga ri ku tlangeni.

Sweswi hlamula swivutiso leswi mayelana na ntlangu wa HUMA.

*Ringetani ku tlanga ntlangu
ku kambisia
loko milawu yi tirha.*

Xana hi yihi nhlayo ya le hansi leyi lavekaka ku tlanga ntlangu?

Xana vatlangi va fanele ku endla yini loko xona a vitana "HUMA"?

Xana i tindhawu tihia laha swi nga fanelangiki ku tlanga ntlangu?

Xana hi xihi xifaniso lexi xi fambisana na nawu wa 5?

Maendlelo ya xinkwa xo katinga xa Xifurwa

A hi hlayeni

Languta swifaniso kutani u hlaya swiletelo. Landzelela nxaxamelo wa swifaniso kutani u tsala tinomboro eka swileriso hi nxaxamelo lowu nga wona.

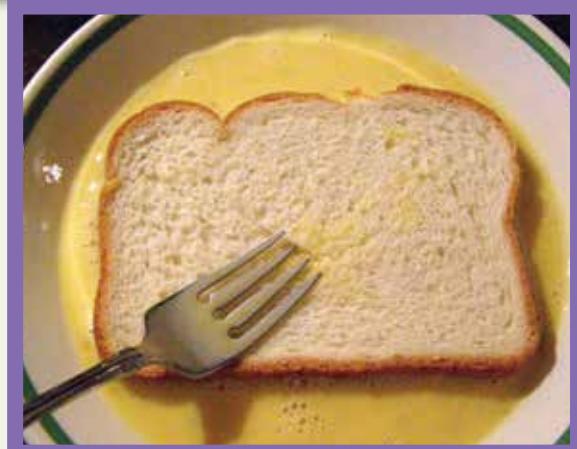
Rhesipi ya xinkwa xo katinga xa Xifurwa

Swilaveko

- 2 wa matandza
- 4 wa swilayi swa xinkwa
- Swillepulana swimbirhi swa jamu
- $\frac{1}{4}$ khabpu ya masi
- Swimunywana

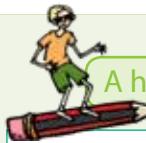
Maendlelo

- Katinga swilayi swa xinkwa, u swi hundzuluxela loko swi ri swa buraweli.
- Totela xikan'we na jamu.
- Chela mafurha u tata tshaku ra pani yo katinga.
- Faya matandza u ma hlanganisa xikan'we na masi.
- Peta matlhelo hinkwawo ya xinkwa eka swihlanganisiwa swa masi.

Siku:

Ehleketa hi swibye leswi u nga ta swi tirhisa ku endla xinkwa xo katinga xa Xifurwa. Swi longoloxe.

Sweswi yelanisa swileriso leswi nga le ka rhesipi na swileriso swo tlanga ntlangu wa HUMA.

Xana swileriso leswi swimbirhi swi fana hi ndlela yini?

Xana swileriso leswi swimbirhi swi hambana hi ndlela yihi?

Loko hi nyika swileriso hi tala ku tirhisa marito ya xithekiniki. Languta swibumabumelo...vula yini.

wachi ya alamu		menyu	
betiri ri le hansi		riqingho leri nga hupiwa	
khalendara		lava u va belaka riqingho	
ku leha ka nkarhi wo vulavula		SMS	
nghenisa nomboro ya PIN		khiyilula	
mahungu yo siyiwa eka riqingho		tsala mahungu	

Tsala swileriso swo byela Robbie Robot maendlelo yo rhumela SMS kumbe mayingiselele ya mahungu lama rhekhodiweke eka riqingho.

Hi mina Robbie Robot naswona a ndzi tivi nchumu! Ndzi kombela ku pfuniwa.

Ku tsala swileriso na milawu

Xana wa tlanga mintlangu?

Xana wa tirhisa riqingho ra le nyongeni?

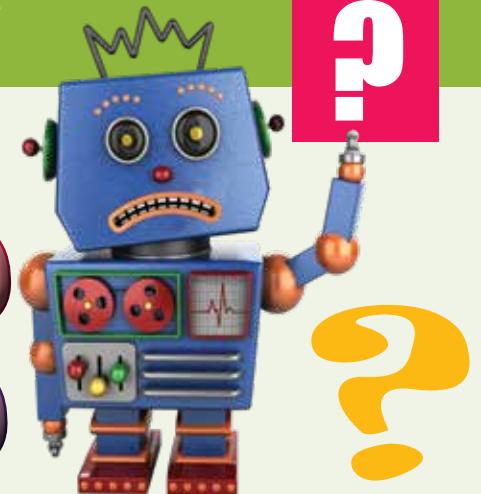
Xana u tirhisa ayini ya gezi kumbe ketlele?

Tsala swileriso kumbe milawu yo pfuna Robbie Robot ku tirhisa switirhisiwa swa xithekiniki kumbe ku twisia milawu ya ntlangu lowu u wu tlangaka.

Milawu na swileriso

Swa: _____

Xana wa tlanga ntlangu?

Siku:

Swivulwankatsano

Swivulwankatsano swi na maendli mambirhi.

Nkhwatihata maendli eka swivulwa leswi. Kutani hambanisa swivulwankatsano ku huma swivulwa swimbirhi.

Mufana wa khwita hikuva u vaviseke nenge.

Mufana wa khwita.

Mufana u vaviseke nenge.

Ndzi rhandza rhagibi naswona ndzi rhandza bolo ya milenge.

Mudyondzisi u pfune n'wana hikuva a nga twisisi.

Mbyana yi vukurile hikuva makhamba ya tsutsumile.

Ndzi pfuna manana ku sweka kutani ndzi deka tafula.

Ndzi endla ntirhokaya wa mina leswaku ndzi ta pasa

MUDYONDZISI: Nsayino

Siku

Xana hi tihi tinxaka ta maengeteri?

Tanihi leswi u swi voneke eka phepha ro tirhela eka rona leri nga hundza, maengeteri yo tala ya ku byela hi mukhuva wa maendlelo, nkarhi lowu swilo swi endliwaka hi wona na ndhawu ya laha swi humelelaka kona. Hi marito man'wana, ya hlamusela mukhuva, ndhawu kumbe nkarhi wa xiendaleko.

Languta maengeteri

Riengeteri ra mukhuva ri hlamusela mukhuva lowu xanchumu xi humelelaka hi wona.

Malongoloxelo ya maengeteri

Maengeteri ya hlamula swivutiso swa leswaku kwihi, njhani, rini na hikwalaho ka yini xiendaleko xi humelerile.

Riendli	Maendlelo/ mukhuva	Nkarhi	Ndhawu
Nyiko wa hlambela	ngopfu	nimixo	exihlobyen
Tatana wa hatlisa	swinene	nimadyambu	exitolo
Wanuna wa chayela	khwatsi	nimpundzu	entirhweni

A hi tsaleni

Khwatihata riengeteri eka xivulwa xin'wana na xin'wana kutani u vula leswaku ri hlamusela **maendlelo/mukhuva**, **ndhawu** kumbe **nkarhi** wa xiendaleko.

Rixaka ra maengeteri

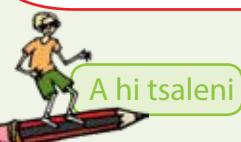
U vulavulela ehansi ngopfu.	
Hi tshama kwala.	
Hi ta ya eDurban mundzuku.	
U tshamela ku endla ntirhokaya wa yena nimadyambu.	
U famba hi ku nonoka hikuva u tivavisile nenge.	
Khwayer yi yimbelela kahle swinene.	
A ndzi si tshama ndzi dya nyama ekaya.	
Vana va tlangile hi ntsako ephakeni.	
Va vuye ekaya hi bazi.	
Ndzi le ku dyeni sweswi.	
Tolo a ndzi yile edorobeni.	
U yime hi xihatla a hlamula selulafoni ya yena.	
A chuhile kutani a vulavula hi ku hatlisa swinene.	

Xana u tsundzuka yini?

Khwatihata maengeteri hinkwawo lawa John a wa tirhisaka eka mbulavulo wa yena. Kutani bana xirhendzevutana eka maendli lawa ya hlamuseriwaka.

Ndzi tlangile ntlangu wo xonga wa bolo ya milenge tolo nimadyambu. A ndzi tsutsuma hi rivilo, ndzi hlasela hi matimba ndzi tlhela ndzi howisa tigolo tinhharhu hi ku olova swinene. Katsongo ndzi howisile golo ya vumune. Ndzi tlangile kahle lero mudzaberi a kala a vula leswaku loko ndzo tshamela ku endla switoloveto ko tala ndzi nga va xitlangi xa Bafana Bafana siku rin'wana. Vahlaleri a va huwelela hi ntsako loko ndzi howisa golo. Siku rin'wana ndzi ta va mutlangi wa bolo ya milenge wa phurofexinali. Kumbexana ndzi nga va mukapiteni wa Bafana Bafana!

Sweswi khwathihata mabumabumeri hinkwawo lama Ann a ya tirhisaka eka mbulavulo wa yena.

Xana wa swi tiva leswaku xifuwana xi na yini? Ndzi na pume ro hlamarisa. I xifuwana xa kahle swinene! Xi na tintswalo. Buti wa mina a lava ximanga lexisongo xa ntima. Swimanganyana swi sasekile swinene kambe pume ri tsakisa ngopfu. Ku phamela rona swa olova naswona i ritsongo lero u nga ri rhwala u fambafamba na rona siku hinkwaro! Van'wana va vanghana va mina va chava pume kambe a ri na khombo. Pume ra mina ri tsakisa ku tlula swifuwana swa van'wana. Loko ndzi kula ndzi lava ku dyondza Zoology. Ndzi ehleketa leswaku swihadyana swa milenge ya ntsevu swa hlamarisa.

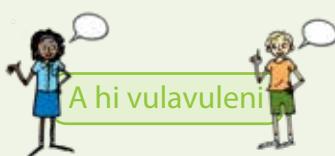

Sweswi tsala nhlamuselo ya ntlangu lowu u nga wu tlanga kumbe xifuwana lexi u nga na xona. Tirhisa mabumabumeri na maengeteri yo hambanahambana.

TEACHER: Sign

Date

Ku famba exibakabakeni

Languta swifaniso leswi nga eka pheji leri kutani u tlhela u hlamusela leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona. Bulani hi swivutiso leswi na munghana wa wena.

- ❖ Xana vanhu va yisa ku yini exibakabakeni?
- ❖ Vanhu lava va vuriwa yini?

- ❖ Xana vahandzulampfhuka va ambala yini loko va famba exibakabakeni?
- ❖ Xana wa swi tiva leswaku hikokwalaho ka yini va ambala mpahla yo karhi?

Sweswi hlaya swileriso swa ku ambala swiambalo swa le xibakabakeni.

I Xo sungula vahandzulampfhuka va ambala nchumu wo fana na xirhangiso xo leha. Xi endliwile hi rhekerhe leyi nga na machubu ya rhabara leyi rhungeleriweke eka xona. Mati ya kota ku khuluka hi machubu lawa ku endlela leswaku vahandzulampfhuka va titwa va horile tanihi leswi ku hisa ka mimiri ya vona ku nga kotiki ku huma loko vo kala va tipfalela endzeni ka tisudi ta vona ta le xibakabakeni.

2

Muhandzulampfhuka loyi a landzelaka u ambala xiyenge xa le hansi xa sudu, leyi endliweke hi xiphemu xin'we - xo tiya xo bumbula na tibutsu leti khomanike na xona. Emisaveni vahandzulampfhuka va fanele ku ganama ehansi ku kota ku ambala maburuku ya vona. Empfhukeni va ambala va ri karhi va papamala emoyeni.

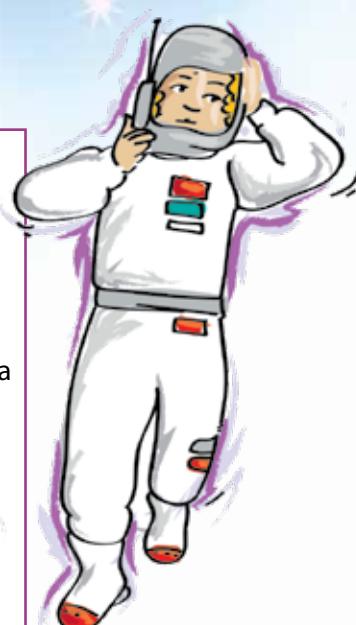
3

Vahandzulampfhuka va papamala emoyeni va ndzundzela eka xiphemu xa le henbla xa swiambalo swa vona. Xiphemu xa le henbla i xiphambati xo tiyela lexi nga na mavoko lawa ya petsekaka hi ku olova. Nhloko ya muhandzulampfhuka yi humelela hi nhamu ya xingwavila xo endliwa hi nsimbhi laha mavoko ya nga humaka kona na magilavhu ya khomaka kona. Xiphemu lexi xa mpahla ya le xibakabakeni xa tika swinene loko xi ri eka pulanete. Xi nyika moyo lowo tenga, mati, fene na tibetiri.

4

Loko vahandzulampfhuka va ri endzeni ka mpahla leyi, un'wana wa vona u sala endzeni ku pfuna ku khomanisa swiambalo leswi swin'we. Va nga si ambala magondolo, vahandzulampfhuka va ambala swihuku leswi nga na swipikara swa xiyanimoya etindleveni na timakhirofoni leti ti humelelaka emahlweni ka milomu ya vona leswaku va kota ku vulavurisana na ntlawa hinkwawo.

Siku:

5

Leswi hinkwaswo swi teka tiawara ti nga ri tingani. Kambe eku heteeleni, va va va tilulamiserile ku ambala magondolo na magilavhu yo ka ya nga tivikani. Va lunghisa tikepisi ta vona no nwaya tinhompfu ta vona ro hetelela. A va nga swi koti ku endla swilo leswi nakambe ku fikela loko ntirho wa vona wa le xibakabakeni wu hela.

6

Muhandzulampfhuka loyi a ri ku pfuneni u suka eka xipfalamoya kutani a ya pfala nyangwa. Endzeni ka tisudi ta vona letikulu, vahandzulampfhuka vambirhi va tata xindhawana. Va yima va ri vambirhi timinete titsongo eka moya wo pfaleka, moya wu ri karhi wu huma. Va kota ku twa tindleve ti pfuleka loko va ha yimele geji ya ntshikelelo wa moya yi kombisa leswaku moya wu humile.

7

Eku heteeleni va nga pfuna kutani va humela exibakabakeni. Va nga si papamala va huma eka xipfalemoya, vahandzulampfhuka va khweketa tiwayere to lala exikarhi ka tisudu ta vona na xibamubamu. Tiwayere leti ti endla leswaku vahandzulampfhuka va nga phaphamali va ya ekule na xibamubamu.

8

Ku papamala va ya exibakabakeni ku endla leswaku va hundzuka vanhu va tisathelayiti. Va rhendzeleka hi misava. A va lavi xibamubamu, hambileswi swi nga swa nkarhinyana, hikuva tisudu ta vona ta le xibakabakeni ti na moya wo ringanelo na betiri ya gezi yo va hlaysia leswaku va nga hanya ku ringana kwalomu ka tiawara ta nkombo. Ku tlhela ku va na ximhandzana xa swakudya na bege ya mati endzeni ka gondolo. Va ya eka ndhawu yo veka mindzwalo endzeni ka xibamubamu. Leyi i ndhawu leyi switirho leswi swi lavekaka ku kota ku tirha exibakabakeni swi vekiwaka kona, eka bokisi lerikulu ra switirho. Va susa switirho leswi va swi lavaka va swi khweketa eswisutini kumbe emahlakaleni ya mavoko ya vona, va karhala hikuva ku fambafambisiwa kun'wana na kun'wana loku va ku endlaka ku vula ku susumetana na xiphemu xo karhi xa xibamubamu hi le ndzeni. Loko se wu ri nkarhi wo va va ya hlangana nakambe na ntlawa hinkwawo endzeni ka xibamubamu, endzhaku ka tiawara to karhi va ri ehandle, vahandzulampfhuka va papamala va tlhelela endzeni ka xipfalamoya. Kambe hambileswi va nga va ka va karhele, va yimanyana va languta xifaniso xa misava na mpfhuka va nga si pfala nyangwa exibakabakeni.

(Xihlovo: PIRLS 2006 Assessment framework and Specifications – atikili yo huma eka Risem, S & Okie, S. 1991.)

1. Xana atikili leyi yi vulavula hi yini?

A	Hikokwalaho ka yini vahandzulampfhuka va tirha hi vambirhimbirhi?
B	Xana xibamubamu xi fana na yini?
C	Hikokwalaho ka yini vahandzulampfhuka va ya eka mixini exibakabakeni?
D	Xana swi njhani ku tirha exibakabakeni?

3. Xana hikwalaho ka yini vahandzulampfhuka va ya ehandle hi vambirhimbirhi?

A	Leswaku va ta kota ku pfunana
B	Leswaku va ta tshama swin'we
C	Leswaku va nga phaphamali va famba
D	Leswaku va kota ku tiphina

5. Xana i nchumu wihi lowu sivelaka vahandzulampfhuka exibakabakeni ku hahela ekule loko va ri ehandle ka xibamubamu?

A	Tiphaketi ta tibetiri
B	Tibutsu ta xibakabaka
C	Tiwayere leto lala
D	Ku khomana hi mavoko

2. Xana hi xihi xivangelo xin'we lexi nga endla leswaku vahandzulampfhuka va ya ehandle ka xibamubamu?

A	Ku lunghisa
B	Ku kota ku valanga misava
C	Ku beriwa hi moyo
D	Ku va na mavonavona

4. Xana machubu ya tirhabara endzeni ka tisudi ta le xibakabakeni ya va pfunisa ku yini?

A	Ya va pfunu ku kota ku vulavula na ntlawa
B	Ya va nyika moyo lowo tenga
C	Ku va pfunu ku va va tshama va khomanile
D	Ya va titimerisa

6. Xaxameta swiphemu swa sudu ya le xibakabakeni ku ya hi ndlela leyi vahandzulampfhuka va ambarisaka xiswona. Tirhisa tinomboro ku suka eka 1 ku fika eka 4.

Xiphemu xa le henhla xa sudu
Gondolo
Xiphemu xa le hansi
Xirhangiso xa rhekerhe

Ku ya hi atikili leyi, hi kwihi ku hambana lokukulu exikarhi ka ku va endzeni ka xibamubamu na ku va laha misaveni?

Hikwalaho ka yini vahandzulampfhuka va ambala mpahla yo ya exibakabakeni loko va ri ehandle ka xibamubamu? Nyika tinhlamuselo timbirhi leti humaka eka atikili.

Hikwalaho ka yini swi teka vahandzulampfhuka tiawara to hlaya ku tilunghisela ku ya ehandle ka xibamubamu?

Siku:

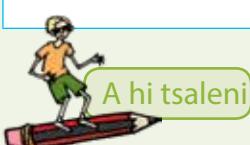
Xana hikokwalaho ka yini xiphemu xa le henhla xa miri xi ri na nkoka eka sudu ya le xibakabakeni?

Xana hikokwalaho ka yini mutsari a vula leswaku vahandzulampfhuka "va tinwaya tinhompfu ro hetelela" va nga si nghena exibakabakeni?

Titeke u lava ku va muhandzulampfhuka. Vula xilo xin'we lexi u nga xi tsakelaka na xin'we lexi u nga xi tsakeriki mayelana na ku va muhandzulampfhuka. Hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini.

Lexi ndzi xi tsakelaka na leswaku hikokwalaho ka yini:

Lexi ndzi nga xi tsakeliki na leswaku hikokwalaho ka yini:

Rhumela vandyangu kumbe vanghana va wena posikarata u ri exibakabakeni u va byela leswi ku nga xiswona.

<p> </p>	

Ku tirhisa swivutiso swa inthavhiyu

A hi
endleni

Xana hi swi kumisa ku yini leswaku munhu u rhandza kumbe a nga rhandzi xin'wana? Ndlela yin'wana i ku va inthavhiyuwa kutani u va vutisa leswi va titwisaka xiswona mayelana na munhu kumbe xanchumu. Inthavhiyu ya muxaka lowu yi fanele ku lulamiseriwa, handle ka swona hi nga rivala swivutiso leswi hi faneleke ku swi vutisa kumbe hi nga vutisa swivutiso swo hoxeka. Hi fanele hi tsala swivutiso leswi hi nga ta swi tirhisa eka inthavhiyu. Tirhisa swivutiso leswi nga laha hansi ku kuma leswi vanghana va wena va ehleketa swona hi xikolo na leswi va lavaka ku swi cinca. Xivutiso xo hetelela xi ri "swin'wana". Laha u fanele ku nghenisa xivutiso xin'wana na xin'wana lexi u xi tsakelaka kambe xi fanele ku yelana na leswi swi lavisisiwaka. Kombela vanghana vambirhi ku hlamlula **ina** kumbe **e-e** eka swivutiso leswi.

Tsala ntsengo wa nhlayo
ya migwajulo.

Ndzavisiso mayelana na ku cinca sisiteme ya xikolo

Vekela gwaju eka ina kumbe xihambano eka e-e eka tikholumu leti nga le kusuhi na swivutiso.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Ntsengo wa va ina	Ntsengo wa va e-e.
1. Hi fanele ku ambala xin'wana na xin'wana lexi hi xi lavaka loko hi ta exikolweni, ku nga ri yunifomo ntsena.												
2. Hi fanele hi va na mintlangu xikolo xi nga si nghena ematshan'wini yo va na yona loko xikolo xi huma.												
3. Siku ra xikolo ri fanele ri engeteriwa leswaku ntirhokaya wu ta ka wu nga bohi.												
4. Xikolo xa rimbewu rin'we xa antswa ku ri na xikolo xa vafana na vanhwanyana.												
5. Vana va fanele ku va na xiave eka ku endla milawu ya xikolo.												
6. Swin'wana												

Tsala leswi u swi kumeke eka inthavhiyu eka tafula leri:

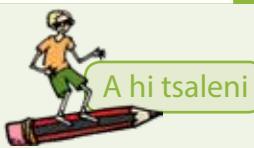
Tafula ra 1: Leswi kumiweke eka ndzavisiso mayelana na ku cinca sisiteme ya xikolo

Tatisa leswaku i vanghana vangani lava pfumelelanaka na:						
	Ku tshika ku ambala yunifomo	Mintlangu nimpundzu	Ku engeteriwa ka nkarhi wa xikolo	Xikolo xa rimbewu rin'we	Ku va na xiave eka ku endla milawu	Swin'wana

Siku:

Sweswi tsala xiviko hi leswi u swi kumeke. U fanele ku tsala swivilulwa swimbirhi eka xivutiso xin'wana na xin'wana.

Xivutiso xa 1: Xana vanghana va wena va pfumerile leswaku va fanele ku ambala xin'wana na xin'wana lexi va xi lavaka loko va ya exikolweni?

Xivutiso xa 2: Xana vanghana va wena va ehleksetise ku yini hi mintlangu ya loko xikolo xi nga si nghena?

Xivutiso xa 3: Xana vanghana va wena va pfumerile leswaku siku ra xikolo ri engeteriwa leswaku va nga ha vi na ntirhokaya?

Xivutiso xa 4: Xana vanghana va wena va tsakela vana va xinuna na vaxisati va nghena swin'we kumbe va tsakela xikolo xa vana va rimbewu rin'we?

Xivutiso xa 5: Xana vanghana va wena va pfumerile leswaku va fanele ku va na xiave eka ku endla milawu ya xikolo?

Xivutiso xa 6: Xana hi xihi xivutiso "xin'wana" lexi u xi vutiseke?

Xana vanghana va wena va ehleksetile yini hi xivutiso lexi u nga xi vutisa laha henhla?

Sweswi leswi u nga swi kuma leswaku vanhu va ehleketa yini hi swilo leswi, hi kwihi ku cinca loku u vonaka ku fanerile ku endliwa mayelana na sisiteme ya xikolo?

A hi hlayeni

Hinkwerhu hi vanhu emisaveni. Hi tshama hinkwako, emadorobeni lawa ku taleke vanhu na le swidorobanini. Hi tshama etindhawini to basa hikwalaho ka gamboko na le swihlahleni swa rihlaza. Hi tshama emananga, ematlhelo ka tintshava na le swihlahleni elwandle.

Hi na mihlovo yo hambanahambana. Van'wana va hina hi na nhlonge yo vonikela ku fana na ku tlhava ka dyambu esaveni. Van'wana hi na nhlonge ya buraweni lowo dzika ku fana na chokoleti leyi fuweke. Van'wana va hina hi na nhlonge ya pinki wo fana na xiluva xa rhozi, muhlovo wa tilo loko dyambu ri pela. Mahlo na misisi swa hambana na swona. Hi na mahlo ya wasi, mahlo ya buraweni, mahlo yo kwalala kumbe mahlo ya rihlaza. Misisi ya hina i yo tshwuka, buraweni, ntima kumbe yo basuluka. Yi nga va yo ololoka kumbe yo songana.

Hi ta hi swiyimo hinkwaswo na tisayizi. Van'wana va komile kasi van'wana va lehile. Van'wana va larile kasi van'wana va nyuherile. Hi na tindlela to tala ta vutomi na ku pfumela ni mahanyelo lawa ya hambaneke. Hi rhandza swakudya swo hambana. Hi aka tindlu ta hina ku hambana. Hi huma eka mindyangu yo hambana, mintlawa yo hambana, tinxaka to hambana na mindhavuko yo hambana.

Kambe hi tikuma hi fana hi tindlela to tala ta nkoka. Hinkwerhu hi lava swakudya leswaku hi ta dya. Hinkwerhu hi lava ku hlayiseka, ku tshama ka kahle na ku tsaka. Hinkwerhu hi lavarirhandzu na vunghana. Hinkwerhu hi rhandza swilo swo saseka.

Naswona hinkwerhu hi vandyangu lowukulu wun'we – ndyangu wa vanhu va kwalomu ka 7 wa mabiliyon. Hinkwerhu hi na vakokwa va vakokwana van'we. Ina, hi vanhu va pulanete ya misava naswona hinkwerhu hi tumbuluke kwala Afrika-Dzonga.

(Xihlovo: World book: Childcraft, vol 8:7)

A hi tsaleni

Mutsari u vule tindhawu ta nkombo to hambana ta laha vanhu va tshamaka kona. Longoloxa tindhawu leti.t

Vula swilo swa mune leswi mutsari a vulaka leswaku hi hambanile hi swona.

Xana hinkwerhu hi fana hi ndlela yihi?

Siku:

A hi hlayeni

Vanhu hinkwavo va lava swakudya, swiambalo na ndhawu yo tshama eka yona. Kambe a hi dyi swakudya swo fana. A hi ambali swiambalo swo fana. A hi tshami eka tindlu to fana. Mindyangu ya hina yi hambanile na yona.

Chloe i Mueskimo. U na malembe ya 12. U tshama en'walungwini wa Canada. Yena na ndyangu wa ka Vona va tshama endhawini yo titimela swinene emisaveni naswona va ambala swiambalo leswi swi endliweke hi madzovo ya swiharhi leswaku va ta kufumela. Va dya mafurha ya tinkavangaheti, nyama ya bere na ya tisili. Mafurha yo nona ya swakudya leswi ya endla leswaku mimiri ya Vona yi kufumela. Khale Vaeskimo a va tshama etindlwini leti endliweke hi ayisi leti vitaniwaka igloos na le matendeni lawa ya endliweke hi madzovo ya swiharhi. Namuntha va tshama etindlwini leti ti kufumetiweke.

John u tshama eNghilandi. U na 13 wa malembe hi vukhale. U sungule ku ya exikolweni loko a ri na 3 wa malembe. U rhandza ku dya nhlampfi na machipisi. U ambala yunifomo naswona u ya exikolweni hi bayisikiri hi ximumu. Wa penga hi bolo ya milenge.

Ruth u tshama eIsrael, eka kibbutz, leyi ku nga muxaka wun'wana wa purasi. Ruth u na 11 wa malembe. Eka kibbutz, vana na vatsvari a va tshami ndhawu yinwe. Vatsvari va tshama endlwini ya vanhu lavakulu kasi vana va tshama endlwini ya vana. Ruth u nghena xikolo epurasini a tlhela a dya swakudya swa ninhlekani exikolweni.

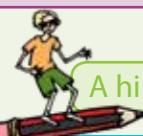
Adil wa malembe ya khumenharhu yena u tshama eMalaysia emakaya. Emakaya lawa ku na yindlu yin'we ntsena. Yindlu leyi yi vuriwa yindlu yo leha naswona yi nga va kaya ra mindyangu yo fika eka 50. Mindyangu yi hlawula murhangeri wa yindlu ya Vona leyikulu.

Kwi u na 7 wa malembe. U tshama emananga ya le Botswana. I wa rixaka ra Vasan. Tata wa yena u hlota swiharhi swa nhova leswaku va ta kuma swakudya. Kwi u ta ya exikolweni xo boda loko a kurile. Sweswi u dyondza hi ndhavuko wa Vona hi ku yimbelela na switori leswi ndyangu wa ka Vona wu n'wi byelaka swona.

Kofi wa malembe ya khumen'we yena u tshama emakaya ya le Ghana. U tshama endlwini leyi vuriwaka Ashanti na mana wa yena na mana wa mana wa yena. Eka yindlu leyi, Kofi u vitana vaxisati hinkwavo "manana", vana Vona va vuriwa vabuti na vasesi.

A hi tsaleni

Tatisa tafula leri hi ku tirhisa vuxokoxoko lebyi u byi kumeke loko u hlaya.

Vito na malembe	Tiko	Ndhavuko wa yena

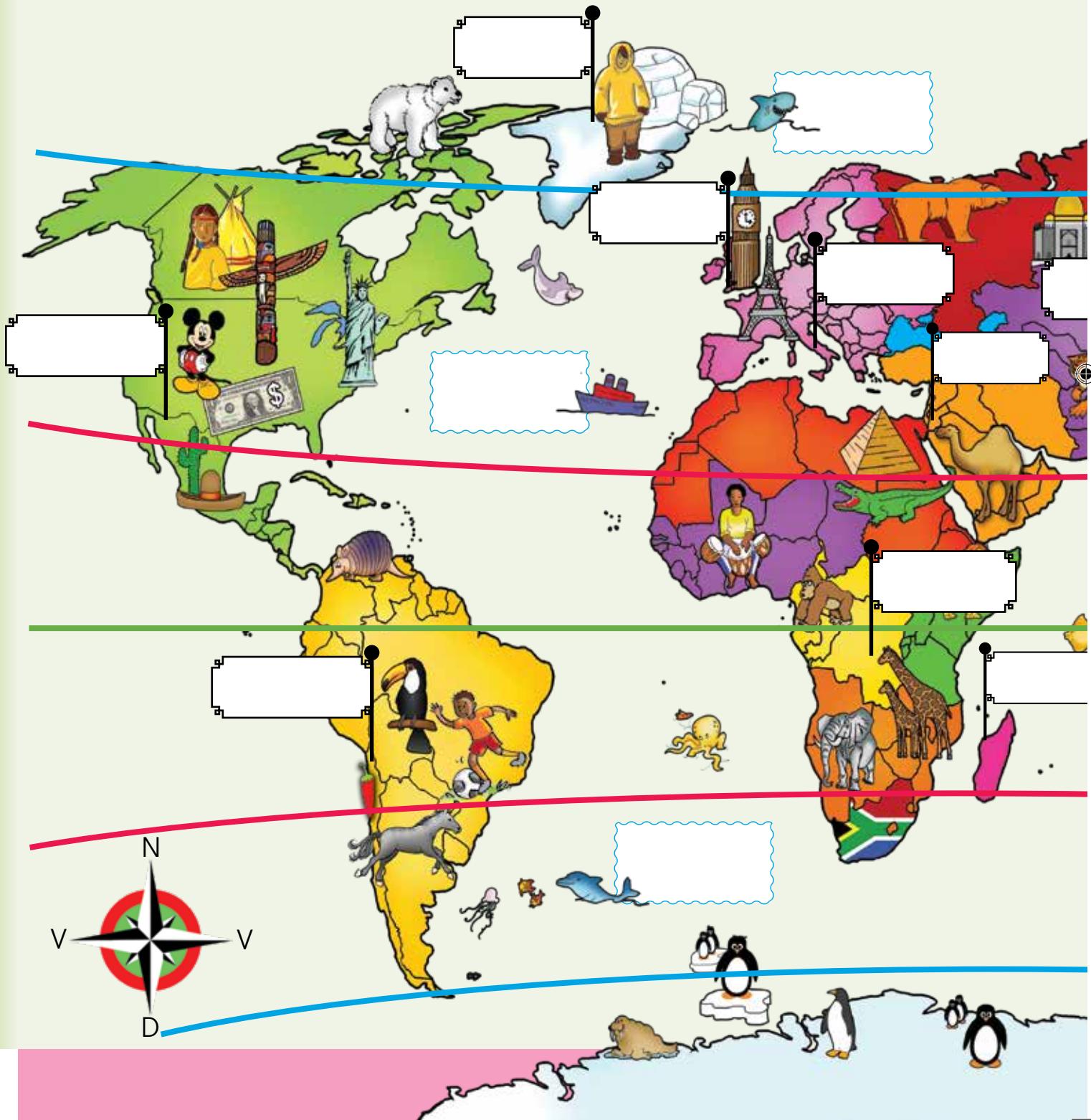
A hi endleni

Languta mepe emakumu ka buku leyi kutani u tata mavito ya matikonkulu ya nkombo na malwandlenkulu.

A hi hlayeni

Mintila ya xihingakanyi leyi kombisiweke emepeni wo anakanyiwa hi leyi hi yi tirhisaka ku kuma tindhawu emisaveni. Mintila ya xihingakanyi yi famba ku suka evuxeni ku ya fika evupeladyambu, kasi mintila yo leha yi suka eNorth Pole ku fika eSouth Pole. Kutani mintila ya hingakanyana.

Siku:

A hi
endleni

Tsala mavito emepeni hi ku tirhisa vuxokoxoko lebyi nga laha hansi.

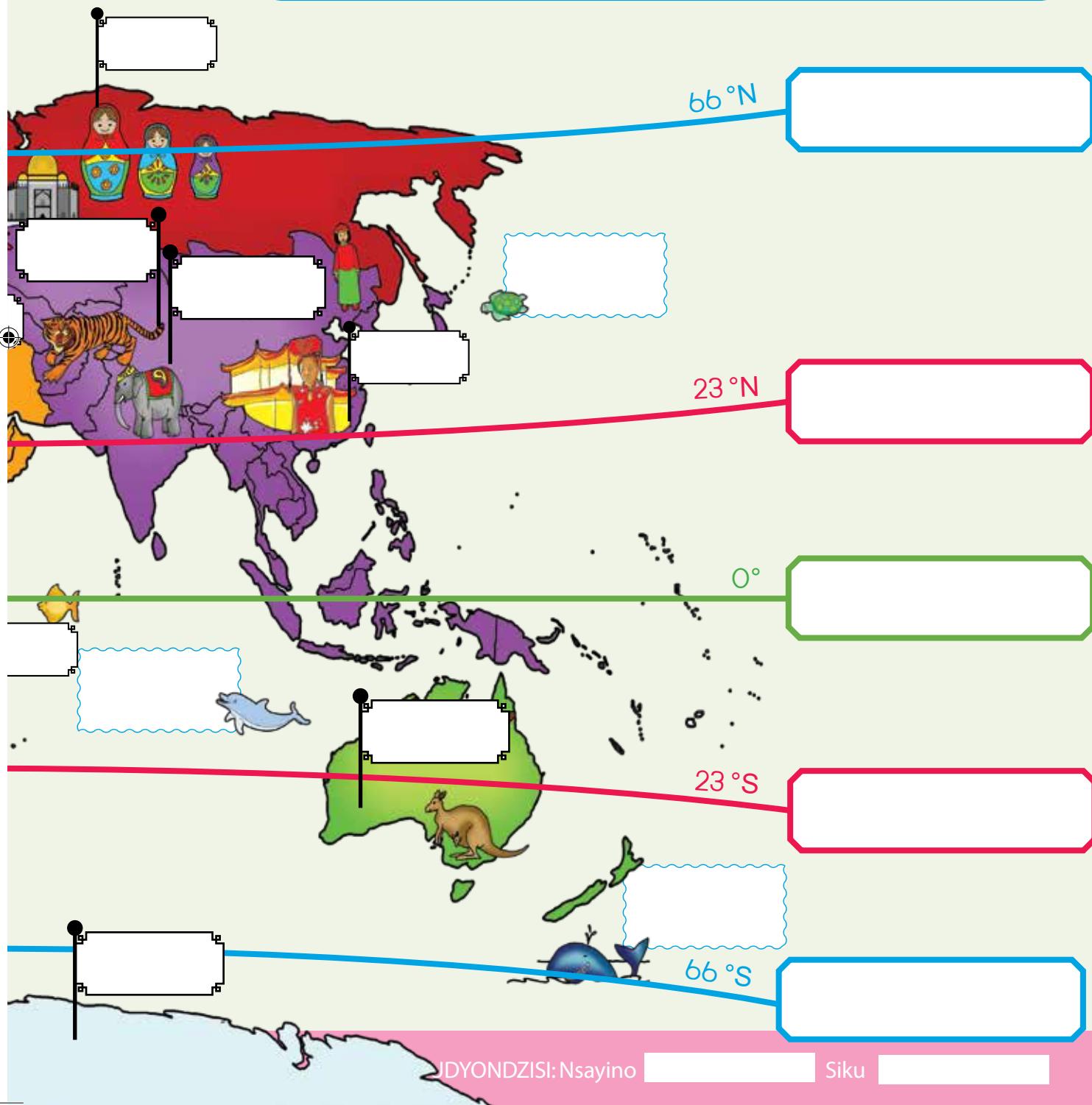
Ekhweyitara i ntila wo anakanyiwa exikarhi ka misava.

Tiropiki ya Cancer yi le ka 23° en'walungu wa Ekhweyitara.

Tiropiki ya Capricorn yi le ka 23° edzongeni wa Ekhweyitara.

Ndzhendzhewuti wa Arctic wu kwalomu ka 66° en'walungu wa Ekhweyitara.

Ndzhendzhewuti wa Artarctic wu kwalomu ka 66° edzongeni wa Ekhweyitara.

Swivutiso hi mepe wa misava

Kotara ya 4 – Mavhiki ya 3–4

- 29 Vula tiko leri kumekaka edzongeni wa Afrika.
- 28 Xana kaya ra "Mickey Mouse" hi rihi?
- 27 Xana u ehleketa yini? Tipengwini ti tshama eAntarctica ntsena?
- 26 Xana ku na matiko mangani eSouth America?
- 25 Xana ku na matiko mangani eAfrika?
- 24 Xana iwandlenkulu ra Atlantic na ra India ya hlangana kwihi edzongeni?
- 23 Mali ya le Yuropa yi vitaniwa yini?
- 22 Hikokwalaho ka yini bere ya pholi yi nga gwitsili? Hikokwalaho ka yini tipengwini ti nga gwitsili?
- 21 Xiya igloo eGreenland. Xana yi endliwe hi yini?

30 Hi yihi ndlopfu leyi yi nga na tindleve letintsongo?

31 Hi rihi iwandle lerikulu leri u faneleke ku ri tsemakanya hi xikepe loko u ta eAfrika-Dzonga?

HETA

32 Xana hikokwalaho ka yini Somalia yi vuriwa rimhondzo ra Afrika?

20

19

18

17

Xana u nga kombisa leswaku evuxeni hi kwihi?

Xana u nga kombisa leswaku en'walungu hi kwihi emepeni?

Hi rihi iwandle lerikulu leri u faneleke ku ri tsemakanya hi xikepe?

Xana u nga kombisa leswaku edzongeni hi kwihi?

Siku:

Tlanga ntlangu lowu na munghana wa wena. Hoxela khoyini ehenhla. Loko yo wa hi nhloko, u famba tindhawu timbirhi. Loko yi wa hi ncila u famba ndhawu yin'we ku ya emahlweni. Languta emepeni ku kuma tinhlamulo.

SUNGULA

1 Xana u tshama etikweni rihi?

2 Vula vito ra tiko rin'we ra le Afrika.

3 Xana va vulavula ririm'i rihi eChina?

4 Vula mavito ya swiharhi swimbirhi swa le Australia.

5 Xana va vulavula ririm'i rihi eAustralia?

6 Xana xihondzo xa Eifel xi kumeka kwih?

7 Vula xin'we xa swiharhi leswikulu swa ntihanu eAfrika.

8 Tiphiramidi u nga ti kuma kwih?

9 Xana va tirhisa mali ya muxaka wihi eUSA?

10 Xana hi xihi xinyenyana xa rixaka xa Afrika-Dzonga?

11 Xana hi wihi ntsindza wa United States of America?

12 Xana hi wihi ntsindza wa Brazil?

13 Xana hi wihi ntsindza wa Namibia?

14 Xana hi rihi tiko lerikulu emisaveni hinkwayo hi vunavi?

15 Hi rihi tiko leri nga na vanhu vo tala?

16 Xana u nga komba leswaku evupeladyambu hi kwih?

Mindhavuko yo tala no hambana

Sweswi u ta tiendlela vulavisihi wexe.

Etikweni ra Afrika-Dzonga hi na mindhavuko na vukhongeri lebyi hambanaka na bya wena. Vutisa munhu swivutiso leswi nga etafuleni laha hansi kutani u tsala tinhlamulo eka kholomu ya le xineneni.

Xana i vamani va khongelaka?	
Xana va khongela kwihi?	
Xana va khongela kangani?	
Xana va na maendalelo, mikuva na magandzelelo ya njhani?	
Xana vanhu va ambarisa ku yini eminkhubyen'i leyi?	
Xana vavanuna na vavasati va khongela swin'we?	

Hlawula tiko rin'we kutani u dyondza swo tala hi rona hi ku kuma tinhlamulo ta swivutiso leswi landzelaka.

Xana tiko leri ri le kwihi, ri le ka tikonkulu rihi? Fungha tiko leri emepeni.	
Xana hi yihi mintoloveloyin'wana?	
Xana hi byihivuxokoxoko byin'wana lebyi tsakisaka lebyi u nga byi kumaka?	

Siku:

Marito yo kombisa ku siyanana

A hi tsaleni

Jim

Jabu

Ajay

Hetisa swivulwa leswi landzelaka.

Jim u na swiluva swo **tala**.

Buruku ra Jim ri **lehile**.

Jabu u na swiluva swo .

Buruku ra Jabu ri .

Ajay u na swiluva swo .

Buruku ra Ajay ri .

Bongi

Pam

Dumi

Bongi u **lehile**.

Bongi u na buku **leyikulu**.

Pam u .

Pam u na buku .

Dumi u .

Dumi u na buku .

Ndzi na mali **yitsongo**.

Makuwa lama ya **nandziha**.

Gavaza u na mali .

Makuwa lamo ya .

Hatlani u na mali .

Makuwa lamaya ya .

Lawa i marito
man'wana lama
u faneleke ku ma
tsundzuka.

tirha **tirhanyana** **tirha ngopfu**

dyana **dyananyana** **dyana swinene**

tlula **tlulanyana** **tlula swinene**

kukula **kukulanyana** **kukula swinene**

A hi hlayeni

MAHUNGU YA VANA

Jaha ra xikolo (9) ri thumba munhu wo sungula

15 Mhawuri 2008

CRADLE OF HUMANKIND, Afrika-Dzonga - Matthew Berger, wa malembe ya kaye, a tsutsuma endzhaku ka mbyana ya yena, Tau, ebyanyini byo leha laha Maropeng, siku rin'wana nimpundzu. U phijiwile hi ntsandze kutani a wela ehenhla ka swikumiwa swa akhiyoloji. "Tatana, ndzi kumile fosili". Matthew a huwelela tata wa yena, Dokodela Lee Berger, loyi a ri eku laveni ka marhambu ya vakokwa va vakokwa va hina ku ringana malembe ya 20 lama hundzeke.

Xihlangi, Matthew, a xi khomile marhambu ya mufana lawa a ya lehile ku ringana 1,27 wa timitara, loyi a ri nkulunyana eka Matthew hi malembe matsongo loko a lova. Loko dokodela Berger a yile ku ya vona leswi Matthew a n'wi vitanelo swona, u hlamarile ku vona jaha ra yena ri khomile rhambu ra nkolo wa hominidi.

Tirhisa swiangi
swa xikwere [tani
hi leswi] loko u lava
ku engetela marito
ku hetisa leswi
hlamuseriweke hi
vanhu.

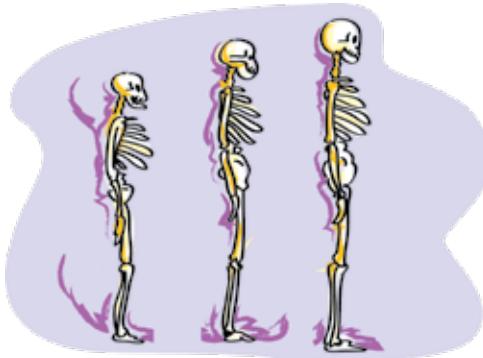
"A ndzi swi kholwangi! Ndzi titwe ndzi khomiwa hi nsululwana" ku vula dokodela Berger endzhaku ka nkarhi. "Katsongo ndzi file [hi ku hlamala]".

Dokodela Berger na valavisistikulobye vo huma eYunivhesiti ya Witwatersrand eJoni, ku suka kwalaho va kumile marhambu yo talanyana ya nkongotlo wa mufana, ku katsa na marhambu ya yena ya xipalapala. Va ehleketa leswaku yena ni ndyangu wa ka vona a va lavana na mati na leswaku swiharhi swin'wana leswi a swi hlotana na vona swi va susumetele emakumu ka rigiyagiya, laha ku sukela kona va nga wela emuhochweni wa le xikarhi ka 30 na 45 wa timitara hi ku enta kutani va lova.

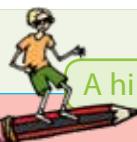
Dokodela Berger na ntlawa wa yena wa van'wasayense va vula leswaku marhambu lawa ya kombisa leswaku mufana loyi a ri wa rixaka ra hominidi. Tihominidi i vakokwana va vakokwa va vanhu na maxaka man'wana ya vanhu.

Van'wasayense va thye rixaka leri Sediba (leri nga rito ra Xisuthu leri vulaka xihlovo kumbe xiseluselu). Rixaka leri a ri famba ri ololokile hi milenge ya rona yo leha kambe ri tlhela ri khandziya mirhi. A ri ri na meno lamatsongo na xivumbeko xa xikandza xa ku fana na vanhu va ximanguvalawa, kambe milenge ya rona a yi ri ya xikhale na byongo lebyitsongo ngopfu. Tidyondzo ta van'wayense ti komba leswaku rixaka ra Sediba ri hanyile eka malembe ya kwalomu ka 1,78 wa mamiliyonu ku fika eka 1,95 wa mamiliyonu lama hundzeke.

Siku:

A hi tsalen'i

Xana mufana na mbyana ya yena va thumbile yini?

Xana hi swi tivisa ku yini leswaku tata wa yena a hlamarile? Xana a hlamarisiwa hi yini?

Xana tifosili i yini?

Xana Sediba swi vula yini? Xana u ehleketa leswaku hikokwalaho ka yini va thye tifosili leti vito ra Sediba?

Xana rixaka ra Sediba a ri fana na vanhu hi ndlela yihi?

Xana rixaka ra Sediba ri hambane na vanhu hi ndlela yihi?

Titeke u ri Matthew Berger wa malembe ya kaye. Tsala eka dayari leswi humeleleke hi siku leri.

Eka Dayari

Namuntlhá a ndzi famba na mbyana ya mina Tau

Siku:

Hi hanya emisaveni leyi yi nga le ku cinceni minkarhi hinkwayo. Minkarhi yin'wana ku cinca ku vangiwa hi ntumbuluko, ku fana na ku ninginika ka misava na ku fambafamba ka malwandle. Kambe ku onha kun'wana ku endliwa hi vanhu, hi ku thyakisa milambu na malwandle xikan'we na ku onha swihlahla swa mpfula. Leswi hinkwaswo swi endla leswaku hi lahlekeriwa hi swin'wana leswi vana va hina swi nga endlekaka leswaku va nga swi voni ku fana na swihlahla swa mpfula kumbe swiharhi swo saseka ku fana na yingwe ya Bengal, leswi nga ekhombyeni ro herisiwa. Hi fanele hi sirhelela ndhavuko wa hina leswaku hi ta kota ku hlaisela vana va hina na vatukulu va hina va mundzuku.

The screenshot shows a web browser window with the URL <http://en.workbookpedia.org.work.sterkfontein>. The page header includes links for Yahoo!, Mimepe ya Google, YouTube, Wikipedia, Mahungu (585), and Rhandzeka. Below the header, there are search fields for 'Riqingho: +1-615-668-5422' and 'Hi imeyilele'. The main content area features the 'workbookpedia' logo and several navigation tabs: 'Nhlanganiso wa xihatla', 'Ndhawu ya ndzhaka i yini?', 'Tindhawu tin'wana ta ndzhaka', 'Vanhu va tumbuluke eAfrika-Dzonga', and 'Ndhawu ya ndzhaka ya Xihlala xa Robben'. A large image of a metal walkway over a rocky cliff is displayed. To the right, there are three sections with orange headers: 'Xana ndhawu ya ndzhaka i yini?' (with text about UNESCO's work at Robben Island), 'Hikokwalaho ka yini ndhawu leyi yi ri ya nkoka?' (with a photo of a person working on a skeleton), and 'Xana masalela ya marhambu ya kumeke njhani?' (with two photos of people working on skeletons).

Xana ndhawu ya ndzhaka i yini?

Nhlangano wa United Nations Education and Science Organisation (UNESCO) wu kombele matiko ku vula leswaku hi tihi tindhawu leti nga na nkoka eka misava ya tona leswaku ti ta kota ku sirheleriwa. UNESCO yi ta kambisia tindhawu leti, loko tindhawu leti ti ri na nkoka wo ringanelo, UNESCO yi ti pfumelela tanahi ndhawu ya swa ndzhaka ya misava hinkwayo. Robben Island hi yin'wana ya tona. Yin'wana ya nkoka swinene i Cradle of Humankind, laha van'wasayense va nga vula leswaku vanhu vo sungula va tumbuluke kona.

Hikokwalaho ka yini ndhawu leyi yi ri ya nkoka?

Masalela ya marhambu ya kumekile emabakwini eka ndhawu ya bodara ya Gauteng na North West, ekusuhi na doroba ra Krugersdorp. Ku tshembiwa leswaku marhambu lama hi man'wana lama ya nga ya vanhu lava nga sungula ku hanya laha emisaveni.

Xana masalela ya marhambu ya kumeke njhani?

Van'wasayense va sungurile ku cela masalela ya miri ya vanhu va khale hi lembe ra 1890, loko vatirhi va timayini va ri ku laveni ka nsuku, ku vuriwa leswaku va kumile masalela ya marhambu ehansi ka misava. Van'wasayense va kumile masalela ya marhambu ya swikeletoni swo yelana na vanhu lava. Hi lembe ra 1947, Dokodela Robert

Siku:

Marito lamantshwa

⌚ Q▼ google

Xana ndhawu ya ndzhaka i yini?

Lava

Broom u kumile xipalapala xa munhu wa xisati, xo yelana na vanhu lava vitaniwaka *Plesianthropustransvaalensis* emabakwini ya Sterkfontein.

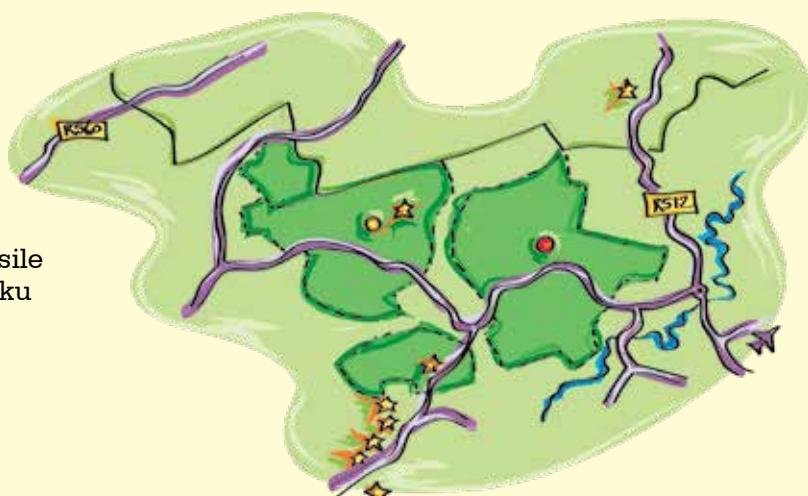
Vanhu va kume swi va tikela ku tsundzuka vito leri kutani va nyika xipalapala lexi vito ra: Manana Ples.

U hanyile rini?

Manana Ples u hanyile eka mamiliyonu ya malembe lama ya nga hundza, ku nga si thumbiwa ndzilo kumbe switirhisiwa swa nsimbhi swi nga si endliwa. Van'wasayense va tshemba leswaku masalela ya marhambu (hominidi) hi vona vakokwa va vakokwa va vanhu va sweswi na leswaku rixaka ra vanhu ri tumbuluke endhawini yona leyi. Hikokwalaho yi vitaniwaka Cradle of Humankind.

Hi byihi vuxokoxoko lebyi hi nga na byona bya vanhu vo sungula vo huma eAfrika?

Hi lembe ra 1995, n'wasayense un'wana, Ronald Clarke, u thumbhile masalela ya marhambu man'wana eka ndhawu yona yaleyo. Xikeletoni lexi xi vitaniwile Little Foot, hikuva loko van'wasayense va cela xikeletoni lexi, marhambu ya nkondzo ya vile yo sungula ku kumiwa. Hikokwalaho ka nkoka wa ku thumbiwa loku, UNESCO yi tiyisisile ndhawu leyi nga etlheloo ka mabaku ku va ndhawu ya ndzhaka ya misava hi lembe ra 2000.

Bula hi swivutiso leswi na munghana wa wena kutani mi tsala tinhlamulo eka swivandla leswi nyikiweke.

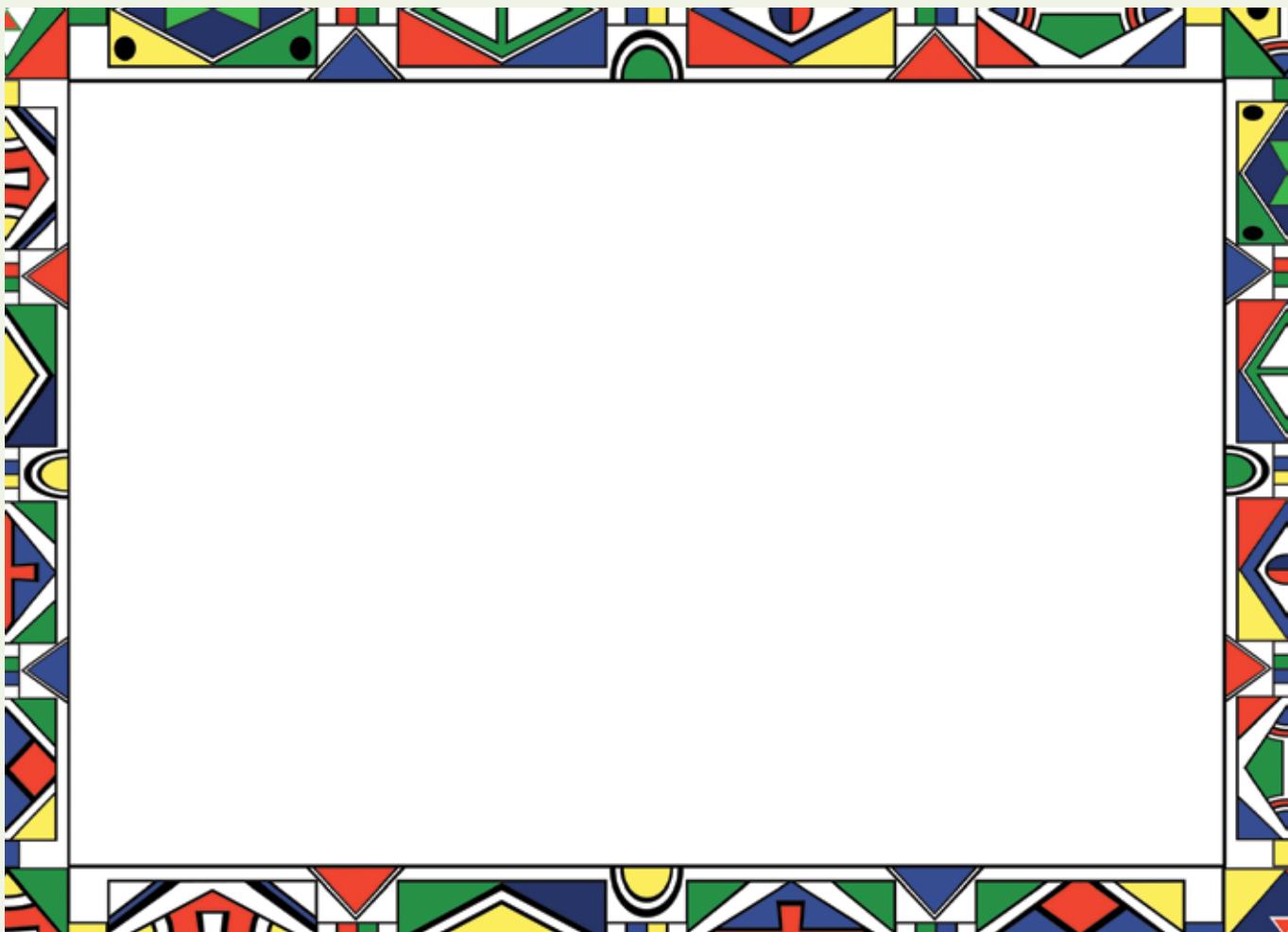
Xana ndhawu ya ndzhaka i yini?

Xana hikokwalaho ka yini **Cradle of Humankind** yi ri ya nkoka eka hina vanhu va Afrika-Dzonga?

Tlhela u hlaya atikili ya phephahungu hi Matthew Berger na xiviko xa inthanete xa *Cradle of Humankind* kutani u endla phositara yo navetisa **ndhawu ya Cradle of Humankind**.

Dizayina phositara. Phositara ya wena yi fanele ku endla vanhu leswaku va navela ku endzela *Cradle of Humankind* kutani tirhisa marito yo kucetela na swifaniso.

Siku:

To tala hi ririmī ...

A hi tsalenī

Eka swivulwa leswi landzelaka khwatihata maengeteri. Tlhela u boxa na muxaka wa riengeteri:

Nimixo ndzi ta nwa tiya

Ndzi ta sungula ku sweka nihlekani

Ndzi ta n'wi ba swinene

Ndzi rhandza ku hlaya tibuku ngopfu

Loko xikolo xi pfarile ndzi etlala nivusiku

N'wana u yimile ehenhla ka tafula

Ndzi ta endzela eDurban

Mpfula yi nile nan'waka

Swivulavulelo

Swivulavulelo i matirhiselo ya ririmī hi ndlela yo ka yi nga kongomi.

Swivulavulelo swi sungula hi 'Ku'

Xik: Ku ba matsanya

Ku tshama u tata ndhawu

Yelanisa swivulavulelo leswi landzelaka na tinhlamuselo ta swona:

Swivulavulelo	
Ku andlala magoz	
Ku ba xifuva	
Ku ba nhloko	
Ku banana hi rhanga ro hisa	
Ku dya marhambu ya nhloko	
Ku bata njija	

Tinhlamuselo	
Ku ehleketa	
Ku kanganyisa	
Ku tsutsuma	
Ku wa	
Ku rivala	
Ku holova	

Tsema pheji ley i nga langutana na leyi kutani u yi petsa ku dizayina burochara ya khadi ra Z. Tumbuluxa burochara ku navetisa *Cradle of Humankind*.

U ta fanela ku hlaya pheji ra webe u ta kota ku hlengeleta vuxokoxoko. Pheji ra le mahlweni ri fanele ku kombisa ndhawu ya sayiti na xivulwahava kumbe xiogene lexi kokaka rinoko. Eka tipheji letin'wana dirowa xifaniso u tlhela u hlamusela leswi va nga ta swi vona.

Tsundzuka ku tsala adirese ya ndhawu, mali yo nghena na minkarhi yo sungula:

- adirese ya sayiti,
- mali yo nghena na
- minkarhi yo nghena.

Dizayina khavhara ya le mahlweni.

1

Tsala vuxokoxoko lebyi faneleke.

2

Tsala vuxokoxoko lebyi faneleke.

3

Tsala vuxokoxoko lebyi faneleke.

4

Tsala vuxokoxoko lebyi faneleke.

5

Nyika vuxokoxoko bya wena bya adirese na tinomboro ta tapingho.

6

1

PHEJI RA LE MAHLWENI: Petsela emahlweni

6

PHEJI RA LE NDZHAKU: vuxokoxoko byo angarhela tanihi nomboro ya wena ya riqingho, adirese ya wena na adirese ya wena ya imeyili.

5

2

3

4

Nkongomelo wa 8: Vanhu, tindhawu na vutlhokovetseri

Mavhiki ya 5 - 6: Nkarhi wa xitori

113 Xiharhi xa layiburari 102

Ku hlaya xitshuriwa xa ndzungulo.
Ku bula hi swivutiso swo huma eka ndzimana.

114 I mani loyi a dyaka tibuku ta hina? 104

Ku hlaya xitshuriwa xa ndzungulo.
Ku bula hi mahetelelo yo hambana ya xitshuriwa.
Ku tumbuluxa mahetelelo ya xitori no encenya.
Ku tsala mahetelelo yo hlawuleka ya xitshuriwa.

115 Vhiki ra tibuku 106

Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa xa vhiki ra tibuku.
Ku tsala eka dayari ku hlamuseriwa xitshuriwa.
Ku tsala swivulwa eka tlhelo ra nandzulo.

116 Ku tsala xitori xa wena 108

Ku tirhisa mepe wa miehleketo ku kunguhata ku tsala xitori ku langutiwa swimunhuhatwa, kungu, mbangu na swiendleko.

117 Vana va ya ekhempeni 110

Ku hlaya xitshuriwa xa ndzungulo.
Ku boxa vamavizweni eka xitshuriwa.

118 Rivenavona ra le nhoveni 112

Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitori lexi humaka eka phepha ro tirhela leri hundzeke.
Ku yelanisa swivulwa ku kombisa xivangelo na mbuyelo.
Ku hlanganisa swivulwa hi ku tirhisa mahlanganisi.
Ku tsala ndzimana ya nhlamuselo hi rivenavona ra le khwatini.

119 Ku va bofu a swi ndzi sivelangi 114

Ku hlaya tsalwavutomi.
Ku longoloxa swiendleko leswi vuriweke eka tsalwavutomi.
Ku tsala mavito ya vona va tirhisa chati ya maletere ya bureyili.

120 Ku languta ririmbi 116

Ku yelanisa maendli na swifaniso leswi faneleke.
Ku boxa maendli, mabumabumeri ya engetelo na mapfunamaendli.
Ku boxa tinhlamuselo ta swivuriso.

Mavhiki ya 7 - 8: Vutlhokovetseri bya vana

121 Phunyuka, ximanga xo hlamarisa 118

Ku hlaya xitlhokovetselo.
Ku encenya xitlhokovetselo.
Ku boxa marito lama nga na yelano wa mipfumawulo eka xitlhokovetselo.
Ku lava marito eka dikixinari no tsala tinhlamuselo ta wona.

122 Ku ehleketa hi ximanga xo hlamarisa 120

Ku hayela xitlhokovetselo ehenhla.
Ku hlamusela ximanga.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitlhokovetselo.
Ku tsala xitlhokovetselo hi xiharhi xa vona lexo tlhariha.

123 N'waxigghoko xo tshwuka na N'wamhis 122

Ku hlaya xitlhokovetselo.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitlhokovetselo.
Ku encenya xitlhokovetselo.

124 Tilimeriki 124

Ku hlaya tilimeriki.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka tilimeriki.
Ku tsala tilimeriki ta vona.

125 Ku tiphina hi vutlhokovetseri 126

Ku hlaya xitlhokovetselo.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitlhokovetselo.

Kotara ya 4: Mavhiki ya 5 - 8

126 I lembe lerintshwa 128

Ku hlaya xitlhokovetselo.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitlhokovetselo.
Ku hlamusela leswi va swi dyondzeke na leswi va humeleleke eka swona exikarhi ka lembe.
Ku hlamusela tipulani ta vona ta lembe leri taka.

Xiharhi xa layiburari

A hi hlayeni

"Ku ta va Vhiki ra Tibuku ku nga ri khale!" ku vula Manana Maharaj. Tumi na vana va tlilasi va tshamile naswona va languteka va tsakile. Vhiki ra Tibuku swi vula **mimpikizano**, ku ya elayiburari edorobeni na switori swo tala.

"Nkongomelo wa Vhiki ra Tibuku ra lembe leri i swiharhi," ku vula Manana Maharaj. "Kutani hi ta fanela ku dirowa tipositara no tsala switori hi swiharhi leswi dlayiwaka na leswi swi **nyamalalaka swi nga ha kumeki**. Tsundzukani leswaku hi vulavurile hi swona eka vhiki leri nga hundza." A kombetela swifaniso swin'wana ekhumbini.

"Swiharhi swin'wana swi le **khombyeni** hikuva vanhu va swi hlotela voya bya swona," ku vula Tumi, loyi a tivaka swilo swo tala. "Nkarhi wun'wana swa fa hikuva a swi kumi swakudya leswi faneleke."

"Ina Tumi, leswi u swi vulaka hi swona," ku vula Manana Maharaj. "Kutani n'wina vana, sungulani ku ehleketa hi tipositara na switori swa n'wina hi tinxaka leti ta swiharhi."

Vana van'wana va dirowile tipanda na tibere. Van'wana va dirowile timhelembe na tiyingwe. Van'wana va dirowile dodo na *quagga*. Kambe vunyingi bya vona ku katsa na Tumi, va tsarile hi dayinasoro. Ku nga ri dayinasoro ya khale, kambe yin'wana yo hlawuleka. Va tsarile hi *iguanadono* leyi va dyondzeke hi yona eka vhiki leri nga hundza.

Tumi u tsundzukile kahle xifaniso xa xiharhi lex. A xi ri na milenge yo koma ya le mahlweni na ncila wo koma wu tlhela wu **bumbula**. Eminkondzweni a xi ri na swikunwana swa ntlhanu swo bumbula. A xi ri na tintiho ta ntlhanu eka voko rin'wana na rin'wana na khudzu ro dziva. *Iguanadono* a yi dya swimilana – na xin'wana na xin'wana lexi endliveke xi huma eka swimilana.

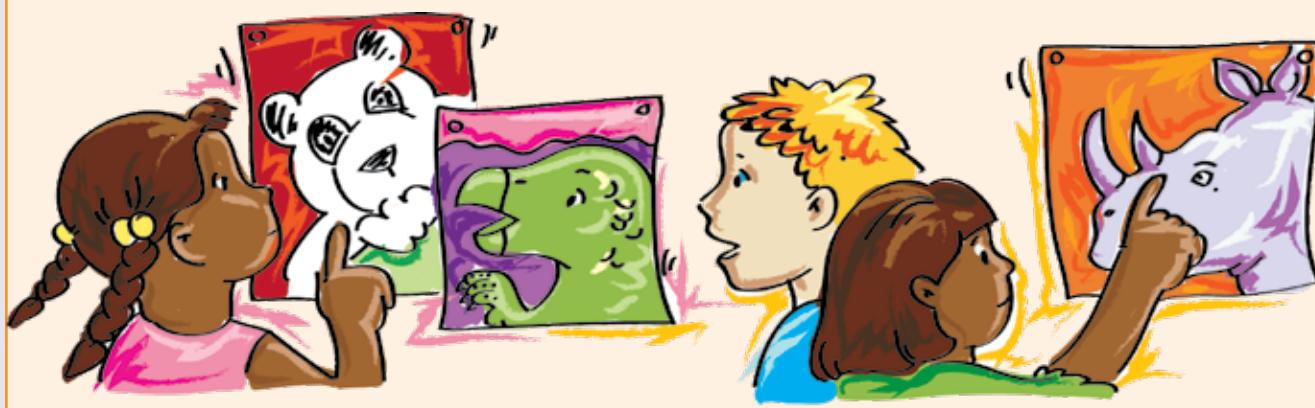
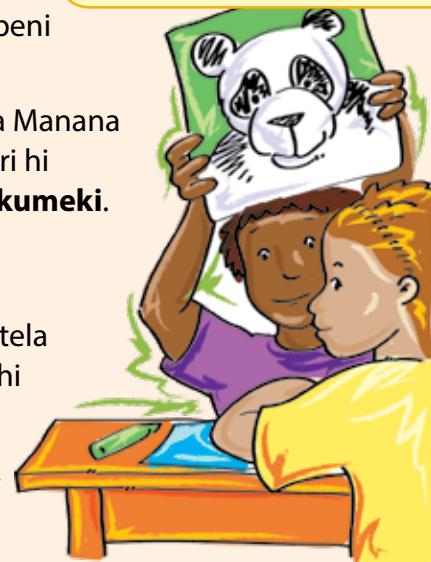
Swikolo hinkwaswo emugangeni swi vile na xiave eka Vhiki ra Tibuku elayiburari ya le dorobeni. Vana va hetile mavhiki yo hlayanyana va endla no penda tipositara leti a ti fanele ku rhumeriya elayiburari.

Loko u nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi nga ta vulavula hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa u ri karhi u valanga pheji ku vona leswi xi ta swi hlaya.

Loko u ri karhi u hlaya

- Pimanisa ku bvumba ka wena na leswi u swi hlayeke. ● Loko u nga twisisi xiyenge xo karhi, tlhela u xi hlaya hi ku nonoka. Xi hlayele ehenhla.

Siku:

Loko siku ra ku kombisa tiphositara na switori elayiburari ri fika, vana va tlilasi ya Tumi va khandziyile bazi ra xikolo kutani va famba. A ri ri siku ro titimela ku tlhela ku ba moyo.

Loko vana va fika, xilo xo sungula lexi vana va xi endleke a ku ri ku lava tiphositara ta vona.

"Hi leyi ya mina!" ku vula Tumi. A yi ri ya dayinasoro leyi n'wayitelaka yi ri na xiluva enon'wini wa yona, ku kombisa leswaku a yi ri dayinasoro leyi dyaka swimilana.

"Hi lexi xitori xa mina xo vulavula hi bere ya *polar*!" ku vula Anna.

"Leswi ndzi swi tsaleke hi mhelembe hi leswi!" ku vula Thami hi ku tinyungubyisa.

Loko vana hinkwavo va fikile, Manana Motha wa mulayiburari u te, "Ndzi mi khomel xihlamariso."

Vana hinkwavo va tshamile ehansi va lava ku tiva xihlamariso lexi va nga ta byeriwa hi xona.

Rivanti ri pfulekile kutani ku nghena bere ya *polar* yi ambarile xinorobaji xo saseka, yi landzeleriwa hi nghala na panda. "Swa hanya! Ku huwelela n'wana un'wana. "E-e," ku vula un'wana. "Swi lo ambexiwa. I vanhu va nga lo ambala hi ndlela leyi."

Bere ya *polar* yi
cinilenyana yi
tlhela yi tlulatlula
yi ya hala na
hala. Yi tlhele yi
rhendzeleka yi
qhavula vana
hinkwavo.

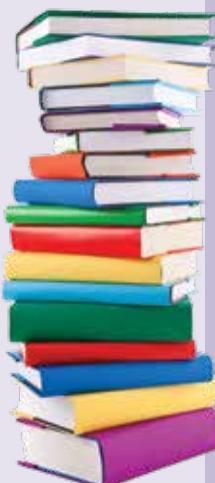

A hi vulavulen!

❖ Xana mi na Vhiki ra Tibuku exikolweni xa n'wina? Ri njhani?

- ❖ Tumi u nyika swivangelo swimbirhi swa leswaku hikwalaho ka yini swiharhi swi fa. Hi swihi swiharhi swa kona?
- ❖ Xana dodo na *quagga* a swa ha ri kona kumbe i swiharhi leswi nga ekhombyeni ro herisiwa swi nyamalala? Xana ma swi tiva leswaku swi langutekisa ku yini?
- ❖ Xana Tumi u rhandzile yini hi Vhiki ra Tibuku?
- ❖ Hi rihi vito ra dayinasoro leyi a yi tiviwa hi vana?
- ❖ Xana nghala i xiharhi lexi nga nyamalalaka? Hikwalaho ka yini u vula sweswo?
- ❖ Marito lama dzwihatiweke ya vula yini? Bula na munghana wa wena.

I mani loyi a dyaka tibuku ta hina?

A hi hlayeni

Manana Motha a a lava ku sungula ku hlaya xitori loko rivanti ri pfuleka kutani ku nghena xivumbiwa xin'wana, xi ri karhi xi yisa nhloko ya xona ya magegetsu hala na hala.

"Leswi swi kahle!" Ku vula un'wana wa vadyondzisi. "Lexi i xambalo xo saseka ku tlula hinkwaswo!"

"Yoo, vonani!" ku vula vana. "I iguanadono."

"E!" ku vula Manana Motha. "Dayinasoro!" A hlamarile hikuva a nga tsundzuki a odarile xiambalo xa dayinasoro.

Dayinasoro yi tlulatlulela laha vana a va ri kona wonge hi loko yi lava munhu un'wana. Kutani yi vona Tumi loyi a tshamile endzhaku.

Yi tlulela eka yena yi fika yi n'wi qhavula. "Xewani!" ku vula Tumi.

Vana hinkwavo a va lava ku qhavulana na dayinasoro, kutani yi fambile yi rhendzeleka na vona yi va qhavula hi voko ra yona ro khwaxa kutani yi wela ehansi yi ba hi vurhongo. Tumi u ringetile ku byela Manana Motha hi dayinasoro kambe a lava leswaku a yima ku fikela loko a hetile ku hlaya xitori xa bere ya polar.

Tumi a nga swi koti ku yingisela xitori hikwalaho ka mpfumawulo wo chavisa lowu a wu huma eka xiharhi lexi. Dayinasoro a yi ba mantonoro. Mpfumawulo wu ya ehenhla wu twakala swinene. Hinkwavo va hundzuluka va lava ku vona.

"Mi nga n'wi tekeli enhlokweni," ku vula Manana Motha.

Xitori xi hela dayinasoro ya ha ettele. Vana hinkwavo va yima va sungula ku languta tibuku. Manana Motha a kombisa vana van'wana buku ya swinyenyan loko a

twa rito endzhaku
ka yena. A yi ri nhloko ya xikolo.

"Ndzi khomeleni," ku vula nhloko ya xikolo.

"A ndzi fanele ku va ndzi hatlile ndzi fika. Xana swi fambe kahle? Ndza swi vona leswaku swiambalo swi fikile."

"Kambe," ku vula Manana Motha a hlamarile, "loko ku nga ri n'wina endzeni ka xiambalo xa dayinasoro, ku nga va ku ri mani?"

Iguanodono yi hanyile kwalomu ka 130 wa mamiloyini ya malembe lama hundzeke, yi dya swimilana yi 2 000 kg, loko yi yimile wa ehansi ku fika exisutini yi lehile kwalomu ka 3 wa timitara kasi ku fika ehenhla yi lehile 6 ku yona ri huma eka ra nkwhale leri hi Xinghezi ku nga iguana hikuva a yi ri na meno yo fana na ya nkwhale.

Siku:

"Ndzi ringetile ku mi byela," ku vula Tumi. "Ndzi swi tivile leswaku a hi munhu loyi a ambale hi ndlela leyi."

"Xii!" Ku vula un'wana a kombetele xiyenge xa tixelufu ta tibuku. Dayinasoro a yi ri ku dyeni ka buku leyi vitaniwaka *Malwandle na Milambu ya Misava*.

Tumi u ringetile ku hlamusela. "I iguanodon," a byela Manana Motha.

"Ti dya swimilana kasi maphepha ya huma eka mirhi futhi mirhi i swimila. Lexi hi xona xivangelo xo rhandza phepha."

Vana va hlalerile dayinasoro loko yi dya Kavanyisa ka Ntsevu ka buku yo vulavula hi malwandle.

"Yoo," ku vula Manana Motha, "leswi a hi swona". Dayinasoro yi vona nhulu ya tibuku tintshwa.

Tikhavhara a ti tiyile ti tlhela ti hatima. Yi phorhetela, yi phorhetela, buku yi nyamalala exikarhi ka tinhlaya ta dayinasoro.

Hinkwavo a va anakanyile ndlela yo susa dayinasoro.

A hi
endleni

Ku hava loyi a lavaka leswaku dayinasoro yi dya layiburari ya yena. Xana vana a va fanele ku endla yini exitorini lexi leswaku va kota ku susa dayinasoro elayiburari ya vona? Bulani hi swona mi tlhela mi encenyeta mavonele ya n'wina emahlweni ka tlilasi.

A hi
tsaleni

Loko mi hlalerile ku encenyeta ko hambana, hlawulani ku encenyeta ko hlawuleka kutani mi tsala xitshunxo. Sweswi mi na mahetelelo ya xitori xa Xiharhi xa layiburari.

Tlhela u languta xitori kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

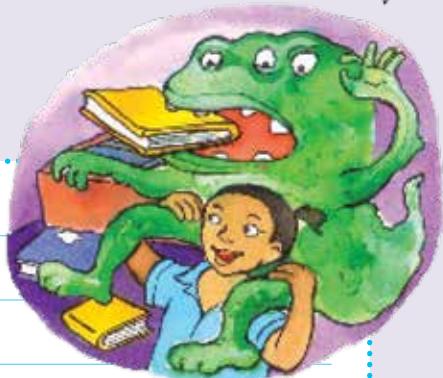
Hi swihi swiendleko leswi a swi kunguhateriwe Vhiki ra Tibuku?

Xana iguanodono yi languteka hi mukhuva wihi? Hlaya nhlamuselo eka xitori u tlhela u wu dirowa.

Tsala nkomiso hi matsalelo ya xivumbeko xa dayari u hlamusela leswi humeleleke elayiburari namuntlha. Tsala u tirhisa munhu wo sungula u tirhisa "Mina" na nkarhi lowu nga hundza.

Eka Dayari

Namuntlha xiħarhi a xi tile elayiburari kutani xi sungula fu dya tibuku.

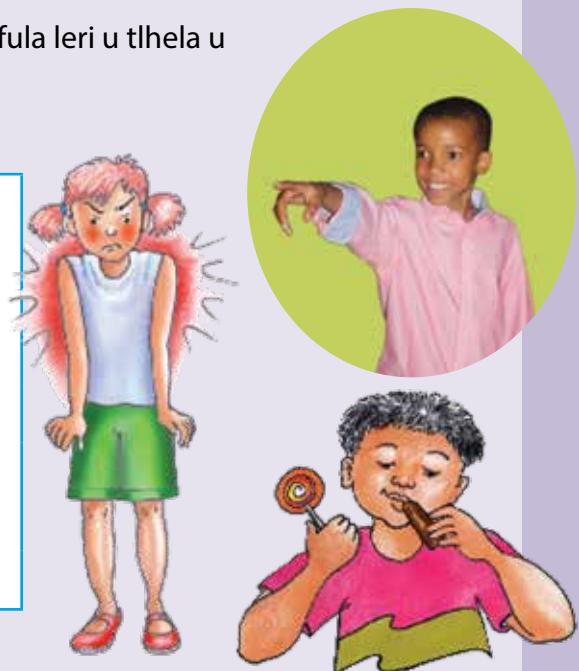

Siku:

Vulavula na munghana wa wena hi tafula leri u tlhela u titoloveta ku vumba **nandzulo**.

Mina	a ndzi	rhandzi rhagibi.
Wena	a wu	tsemakanyi loko rhoboto yi ri yo tshwuka.
Hina	a hi	tlangi netibolo.
Vona	a va	tsakisi hi nchumu.
Yena	a nga	dyi malekere yo tala.
Xona	a xi	nwi masi yo titimela.
Yona	a yi	vukuli munhu.
Yona	a yi	ni hi xixika.

Sweswi tsala nandzulo wa leswi landzelaka.

Vana va tlanga bolo ya milenge.

Hi dya timanga na matimba.

Magezi u senga homu.

Hi hlalela thelevhixini hi nkarhi wo endla ntirhokaya wa hina.

Gamboko yi wa hi xixika eAfrika-Dzonga.

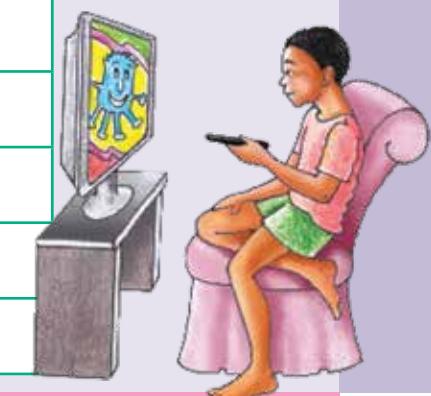

Sweswi tirhisa tafula na swikombiso swin'wana leswi nga ku pfunaka ku tsala swivulwa eka tlhelo ra nandzulo.
Hi ku endlele xikombiso.

A nga tsakeli rhagibi.

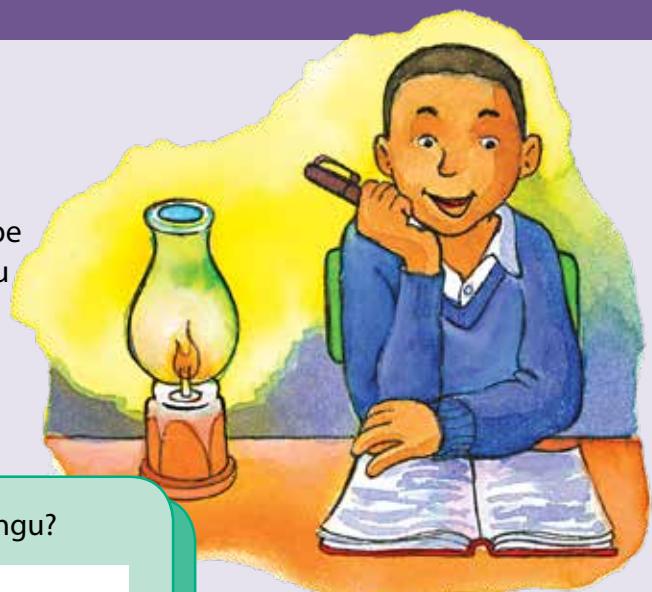
Tlhelo ra nandzulo

Nandzulo wu vumbiwa hi ku tirhisa xiaki xa nandzulo xa "a" no tsala "-i" emakumu ka riendli.

Kunguhata ku tsala xitori kumbe ntsheketo.
Rhanga hi ku tsala mianakanyo ya wena eka mepe
lowu wa miehleketo. Kutani u tirhisa mepe loko u
tsala xitori xa wena eka pheji leri landzelaka.

I vamani
swimunhuhatwa?

Hi rihi kungu?

- Tirhisa mepe wa miehleketo ku pfuna ku kunguhata tsalwa ra wena
- Kombela munghana wa wena ku hlela mpfapfarhuto wa wena ● Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso ● Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Tsala swi basa ebukwini ya wena.

Nhlokohaka ya xitori xa wena hi yihi?

Hi wihi mbangu?

I yini lexi rhangaka xi
humelela?

Ku landzela yini?

Swi herisa ku yini?

Siku:

MUDYONDZISI: Nsayino

Siku

- ❖ Hi kwihi ku hambana exikarhi ka swian'wisi na swikokovi?
- ❖ U nga boxa swikokovi swingani?
- ❖ Byela tlilasi hi leswi u swi voneke loko u tshama u vona xikokovi.

Vusi u le ndzhaku ka munghana wa yena Mike, loyi a pfulaka zipi ya tende. Vusi u tlula hi ku hatlisa a chuhwile swinene loko munghana wa yena a huwelela hi rito lerikulu kutani a wela Bongi loyi a nga endzhaku ka yena.

"Nyo...nyo... nyoka"! ku huwelela Mike a byela Vusi loko a ri karhi a tlhelela endzhaku hi xindzhakwandzhakwana.

Tata wa Vusi, Nkulukumba Mosoma u tile hi ku tsutsuma a suka endzilweni. "Mi swi tivisa ku yini leswaku i nyoka?" a vutisa a ri karhi a tumbeta ku n'wayitela ka yena tanihi leswi vana lavanharhu a va rhurhumela hi ku chava.

"Tatana, ririmi ra yona ri huma ri tlhela ri nghena endzeni ka nomu, yi tlhela yi languteka tanihi nkolombyani lowukulu swinene!" ku vula Vusi.

"Yimani laha hinkwenu ka n'wina loko ndzi landza thochi eka Jeep. Kumbe a hi nyoka".

Bongi a khoma katla ra Mike. "Swi nga endlisa ku yini yi nga vi nyoka? U tiva xiharhi xin'wana lexi nga na ririmi ro leha leri humaka ri tlhela ri tlhelela enon'wini"? a vutisa.

Mike na Vusi va hlakahla tinhloko ta vona. A va na nhlamuselo.

Nkulukumba Mosoma u vuya na thochi evokweni rin'we, a khomile foxolo hi voko lerin'wana. U vitana Vusi leswaku a ta etlhelo leri a nga eka rona.

"Vusi, ndzi khomele thochi leswaku ndzi kota ku khoma foxolo kahle," ku vula Tatana Mosoma.

"Tatana, hikwalaho ka yini mi ku mina"? Ku vutisa Vusi hi xiritwana.

"U nga vileli, ndzi ta rhanga ndzi nghena ndzi lava xikokovi lexi."

Siku:

Nkulukumba Mosoma a tlakusa rivanti ra tende hi voko rin'we no hatimisa thochi eka tende. Vana vanharhu va tshunela kambe va siya mpfhuka exikarhi ka vona na tende.

"Ina, hi leswi a ndzi ehleketa swona," ku vula Nkulukumba Mosoma, a byela vana.

"I nkolombyani wa *Cape monitor*. Xana wu nghenise ku yini laha? Ndzi ehleketa wonge a ndzi mi byerile leswaku mi bohelela tende ehansi ematlhelo."

Vusi u languta titeki ta yena kasi lavan'wana vambirhi va langutana va tlhela va khindlata makatla. A va jahile eka mpundzu wolowo tanahi ntolovel. Vusi a vona leswaku i nkarhi wo cinca leswi va vulavulaka hi swona. "Tatana, Cape monitor i yini? Xana xa luma kumbe xo tshwutela marha?"

Bongi a hlamarisiwa hi xivumbeko xa nkolombyani lowukulu. Eka rivoni ra thochi, tibuloko ta ntima a ti vonaka kahle hi patironi leyi hatimaka eka nhlana wa wona wa magegetsu. Wu na minwala yo leha ya ntima eka milenge hinkwayo leyi nga khwanyana. U tlula hi nchavo loko xivandzana xi humesa mpfumawulo lowukulu wa noti.

"Mi va na vuxiyaxiya, xiharhi lexi a xi kahle. Loko xo ku luma, hi ta fanele ku kuma nsimbhi leswaku hi kota ku pfula tinhlaya ta xona," ku vula Nkulukumba Mosoma.

"Hmmm!" ku gungula Mike loko a ri karhi a tlhelela endzhaku a suka laha a ku ri na ku vonakala.

A hi tsalen'i

Hlaya xitori nakambe kutani u lava vamavizweni va marito lama landzelaka. (Xitsundzuxo: vamavizweni i marito yo fana na **rhanga** na **sungula**, lama nga na nhlamuselo yin'we.

hundzula	
anakanya	
xivandzana	
vangama	
mixo	

Rivonavona ra le nhoveni

A hi tsaleni

Tlhela u hlaya xitori xa *Cape monitor* kutani mi bula hi tinhlamulo ta swivutiso leswi landzelaka na munghana wa wena. Tatisa tinhlamulo eka swivandla leswi nga laha hansi.

Vana va famba hi ndzandzelelano wihi loko va ya etendeni?

wo sungula

wa vumbirhi

wa vunharhu

U ehleketa leswaku Vusi u tshama a vona nkwalaho? Hikwalaho ka yini u vula sweswo?

Hikwalaho ka yini Vusi a chayisanile na Bongi?

Xana Nkulukumba Mosoma u chava swikokovi? Seketela nhlamulo ya wena.

Hi swi tivisa ku yini leswaku vana va chava swikokovi?

Xana xikokovi lex i xi nghenise ku yini endzeni ka tende?

A hi tsaleni

Hi tala ku vulavula hi xivangelo na mbuyelo wa xanchumu. Ku endla tano, hi tirhisa **hikuva** na **kutani**. Yelanisa swivulwa swa kholomu ya rihlaza na xivangelo kumbe mbuyelo eka kholomu ya wasi.

Nkolombyani wu nghenile endzeni ka tende.

Nkolombyani wu tikumile wu rhendzeriwile hi vana.

Nkulukumba Mosoma u yile eka Jeep.

Mike u bile goza lerikulu a tlhelela endzhaku.

Vusi a nga si tshama a vona nkwalaho.

A a landza thochi.

U chayisanile na Vusi.

U ehleketa wonge u langute nyoka.

Vana a va bohelelangi tende ehansi.

Wu endla mpfumawulo wu humesa no tlherisela ririmbi endzeni ka nomo wa wona.

Sweswi tirhisa **hikuva** kumbe **kutani** ku hlanganisa swivulwa u tlhela u tsala swivulwa leswintshwa eka pheji leri landzelaka.

Siku:

Tsala tindzimana timbirhi hi nkarhi lowu a wu ri ekhempeni enhoveni. (Loko u nga si tshama u ya ekhempeni, hlamusela leswi u ehleketa ka leswaku swi xiswona). Tirhisa marito lama landzelaka ku ku pfuna. Hlamusela leswi u titwiseke xiswona, leswi u swi nuheteleke, leswi u swi tweke, leswi byanyi na mirhi a swi twakarisaka xiswona loko u swi khoma.

Ntokoto wa le nhoveni

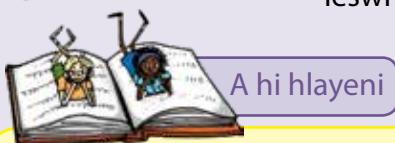
tende	xipedi	bakete	mati	tihunyi	ndzilo	poto	ra milenge minharhu
minharhu		tinsuna	murhi	mhala	xikokovi	mhisi	ku chava
tinthonono		khwaxa	patu ta	giravhele	phaka	purasi	mathayere
		ku teng	ta	swinyenyana	ku yimbelela		

Ku va bofu a swi ndzi sivelangi

Xana u tshama u titwa wonge u lava ku tshika ku endla swilo? Leswi swi endla hi mhaka ya leswaku swilo swi tika ngopfu? Xana u na swiphiqo leswi susaka miehleketo ya wena eka ntirho wa wena wa xikolo?

A hi hlayeni hi n'wana loyi a nga tinyiketangiki.

Hi mina Obert Maguvhe. Ndzi velekiwe hi 1967 emugangeni wa le Venda, exifundzheninkulu xa Limpopo. Loko ndzi ri na malembe ya ntsevu, ndzi vile na swimungwamungwana, vuvabyi bya vana lebyi tivekaka. A ndzi vangi na nkateko – ku vile na swiphiqo swo tala kutani ndzi lahlekeriwa hi ku vona ka mina. Ndzi hundzukile bofu. Ndzi titwe ndzi nga ha ri na ntshembo, ndzi pfumala matimba no tlhela ndzi titwa ndzi lahlekile. Xana a ndzi ta ya emahlweni na vutomi hi mukhuva wihi?

Ndzi dyondzile exikolweni xa mabofu xa Bosele hi 1973 laha ndzi dyondzeke ku hlaya hi bureyili. A ndzi amukela dyondzo ya kahle. A ndzi swi tiva leswaku a ndzi fanele ku kuma matiriki. Vana va xikolo nkarhi wun'wana a va swi lemuki leswaku va fanele ku tirha hi matimba exikolweni kambe va tisola endzhaku ka malembe yo tala.

Loko ndzi hetile xikolo, hi 1987 ndzi yile eYunivhesiti ya N'walungu eLimpopo ku ya dyondza kona. Hi lembe ra 1991, ndzi dyondzile tidyondzo leti nga ehenhla ka digiri eYunivhesiti ya Witwatersrand eJoni. A ndzi lava ku va gqweta. A ndzi tiva magqweta yo tala ya mabofu. Kambe kokwana u vule leswaku a ndzi fanele ku va mudyondzisi. Kunene a tiyisile – hi laha mbilu ya mina yi nga kona.

Hi 1997 ndzi kumile nseketelo wa Fullbright Fellowship. Leswi a swi vula leswaku ndzi nga ya dyondza tidyondzo ta masitasi ekholichi ya Boston. A ndzi kholwangi. Mina Obert Maguvhe ndzi haha hi xihahampfhuka ekule na le kaya eVenda! Xitichi xa mina lexi landzelaka i Amerika! A ndzi swi koti no swi anakanya. Ndzi khandziyile xihahampfhuka ndzi kongoma eUnited States laha ndzi dyondzeke tidyondzo ta malembe mambirhi hi nkarhi wa tin'hweti ta khumembirhi. Vaphurofesa va mina a va ehleketa leswaku a ndzi ri muchudeni wo tlhariha swinene kutani ndzi tlhelerile ekaya ka ha sale lembe leri a ndzi languteriwe ku vuya hi rona. Endzhaku ka malembe ya nkombo ndzi vuyile eUS, ndzi hetile tidyondzo ta vudokodela eYunivhesiti ya Pitoro.

Xin'wana na xin'wana xa humelela loko u titshemba na loko u tiyimiserile ku tirha swinene. Xibakabaka hi xona xi nga ku sivelaka. Xin'wana lexi nga endla leswaku ndzi va na vutitshembi loko ndza ha ri lontsongo hi leswi tatana a lava leswaku ndzi endla swilo hinkwaswo leswi a swi endliwa hi vanhu lava nga riki vatsoniwa, tanihi ku risa tihomu na timbuti no hlakula emasin'wini ya ka hina. Lexi hlamarisaka hi leswi munghana wa mina emugangeni wa ka hina a ri mbheveve. Hambileswi a hi nga tirhisi swikoweto a hi twanana hi tlhela hi tlanga na vana van'wana. A hi endla swiharhi na swinyenyana hi vumba, a hi khida, hi senga tihomu no khandziya mirhi. Hambileswi a ndzi nga voni na munghana wa mina a nga twi, a swi kalangi swi ndzi fikela leswaku swilo leswi a swi endla leswaku hi titwa hi ri eka xiyimo xa le hansi.

Hi 2008 ndzi joyinile Ndzwulo ya Dyondzo ya Masungulo ku fambisa pfhumba ra ku dyondza ku hlaya no tsala ra *Kha ri Gude*. Pfhumba leri a ri ri na xikongomelo xo dyondzisa 3,5 wa mamiliyon i ya vanhu lavakulu va Vaafrika-Dzonga ku tsala no hlaya. Xiyenge xa mina a xi languta ku dyondzisa vanhu lavakulu va mabofu ku kota ku hlaya hi bureyili. A hi swi koti ku tirhisa mahlo ya hina ku hlaya kutani hi tirhisa tintihi ta hina.

A ndzi tsakile hi 2013 loko ndzi thoriwa eka xiyimo xa vuphurofesa eyunivhesiti ya Afrika-Dzonga. Eka ntirho wa mina lowuntshwa, ndzi languteriwa ku letela vadyondzisi eka ku dyondzisa vana va vatsoniwa. Swi kahle ku va eka xiyimo lexi munhu a nga swi kotaka ku pfuna van'wana.

Mahungu ya mina eka vantshwa i ya leswaku dyondzani loko swa ha koteka exikolweni. Mi nga yimeli minkarhi yo tika kumbe gome ku mi yisa ehansi. Hinkwerhu hi fanele ku fikelela ku navela na milorho ya hina. Leswi lavekaka ku kota ku swi fikelela i ku tirha hi matimba!

Siku:

Tatisa leswi humeleleke evuton'wini bya Dokodela Obert Maguvhe eka malembe lama landzelaka. Tlhelela endzhaku u hlaya tsalavutomi ra yena loko u nga tsundzuki swilo hinkwaswo. U ta fanelu ku khakhuleta malembe loko ma nga nyikiwangi exitorini.

Lembe	Leswi humeleleke
1973	
1987	
1991	
1997	
2004	
2008	
2013	

Mahungu yo hlawuleka ya Obert eka vantshwa hi wahi?

Titsalavutomi i xitori lexi
munhu a tsalaka hi vutomi bya yena.
Titsalavutomi ri tsariwa hi munhu
un'wana. Titsalavutomi leri mi
tsaleriwile rona hi Obert.

Bureyili i yini?

Bureyili i sisiteme leyi tirhisiwaka hi mabofu ku kota ku hlaya no tsala va tirhisa tintiho ta vona. Letere rin'wana na rin'wana ri yimeriwa hi patironi ya mathonsi lama tlakusiweke, lama va ya twaka no ya lemuka hi tintiho ta vona. Tafula leri nga laha hansi ri ku kombisa leswi maletere ya bureyili ya nga xiswona.

•	•	• •	• •	• •	• •	• •	• •	•
A	B	C	D	E	F	G	H	I
• •	•	• •	• •	• •	• •	• •	• •	• •
J	K	L	M	N	O	P	Q	R
•	• •	• •	• •	• •	• •	• •	• •	• •
S	T	U	V	W	X	Y	Z	

Tsala vito ra wena hi bureyili. Veka maletere ya vito ra wena eka rixaxa ra le hansi kutani u kopunula mathonsi ya letere rin'wana na rin'wana eka rixaxa ra le henhla.

A hi tsaleni

Maendli

Yelanisa maendli na swifaniso leswi faneleke. Tatasa nomboro ya xifaniso ekusuhi na riendlili ieri faneleke. U nga tirhisi riendlili ko tala.

☐	sweka
☐	endla
☐	nwa
☐	chayela
☐	dya
☐	famba
☐	kuma
☐	rhandza
☐	yingisela
☐	tshama
☐	tlanga
☐	hlaya
☐	vulavula
☐	baka
☐	languta
☐	ambala
☐	gada
☐	tima

1 efuleteni 	2 bayisikiri 	3 xifuwana
4 khekhe 	5 xijarimana 	6 VW
7 phephahungu 	8 xiyanimoya 	9 bayisikopo
10 thelevhixini 	11 makhandhlela 	12 thenisi
13 sangweji 	14 kofi 	15 swakudya leswi nga riki leswinene
16 swakudya swa ninhlekani 	17 ntirhokaya 	18 magogolo

Ripfunariendli

Ripfunariendli i rito leri twalaka loko ri ri na riendli. Mapfuna-riendli i marito yo fana na **tshama, za, fikela, kondza**.

Khwatihata maendli eka swivulwa leswi landzelaka u tlhela u ba xirhendzevutana eka mapfunamaendli.

Hi ta yima ku kondza va vuya.

Vana va ta za va lan'wa.

U tshama u khandziya xihahampfhuka?

Va ta tlanga ku fikela loko dyambu ri pela.

Va ta ka va hlula.

Ndzi tala ku pfuka nimpundzu.

A va pfa va wisa loko va tirha.

Mabumabumeri ya engetelo

Vana lava tlangaka bolo i va ka Valoyi.

Mufana **loyi a yiveke** xikanyakanya u khomiwile.

Xitimela **lexi tsutsumaka** swinene i xa Gautrain.

Khwatihata mabumabumeri ya engetelo eka swivulwa leswi landzelaka.

Vanhu lava tshamaka laha va kwihi?

Mudyondzisi loyi a fambaka hi Jeep i wa hina.

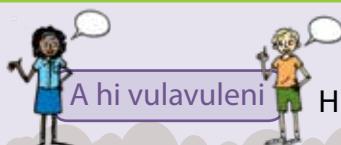
Yindlu leyi akiwaka i ya ka hina.

Xitulu lexi vatliweke xi durhile swinene.

Xipopana lexi lahlekeke i xa mina.

Nkuku lowu ringaka wu hi bela huwa.

Movha lowu dumaka wu ta suka sweswi.

Hlaya swivuriso u tiphina hi swona

Hlaya swivulwa kutani u vulavula hi tinhlamuselo ta swona.

**Ku tlula ka mhala ku letela
n'wana wa le ndzeni.**

Nyoka yo yi vona a yi lumi.

**Ku ūlawula ndluwa
u slyā ūove.**

**U NGA CHAVI MALEBVU
YA NGHALA.**

**Mulavi wa
mpfula yi
nela yena.**

Ku banana
hi rhambu ra
mfenhe.

**Ku dya hi
ku engeta**

Xigego

Xigego xi ringanisa swilo swimbirhi xi vula leswaku nchumu wo karhi i nchumu wun'wana. A xi tirhisi wonge, swange, tanahi, swa, onge, bya na tanahi.

Xikombiso: Tsakani i xiluva .

Xana wa ha swi tsundzuka swigaririm?

Marito lama nga na xitwari lexi fanaka ma tirhisiwa ku encenyeta kumbe ku vuyeleta mpfumawulo wa leswi ku tsariwaka hi swona kumbe ku tumbuluxa xiyimo xo karhi.

Xikombiso: Xana u rħandza mpaħla ya ntima?

Mbuyelelo wa switwari

Phunyuka, ximanga xo hlamarisa

A hi hlayeni

Hlaya xitlhokovetselo xa *Phunyuka, ximanga xo hlamarisa*. Encenyetani xitlhokovetselo ku kombisa tindlela ta ximanga to hlamarisa.

- Bana xirhendzevutana eka marito lama nga na yelano wa mpfumawulo.
- Lava marito lama nga dzwihatiwa kutani u tsala tinhlamuselo ta wona eka bokisi leri nga etlhelo ka xitlhokovetselo.

Phunyuka, ximanga xo hlamarisa

Phunyuka, ximanga xo hlamarisa, xi vitaniwa maseletelakondzo –
I **xigevenga** lexikulu lexi tshovaka milawu.

U kayakayisa muganga hinkwawo,

Maphorisa ya sala ya lo **gabaa**!

Loko va fika eka ndhawu ya xiendlo xa vugevenga
– *Phunyuka, a nga kona!*

Phunyuka, Phunyuka, ku hava wo fana na Phunyuka,
U tshovile milawu hinkwayo ya vanhu, u tshova na **nawu wa tiko**.
Matimba ya yena yo **papama** ematini ya n'wi vangela ku hlaleriwa.

Kambe loko u fika endhawini ya vugevenga –
Phunyuka a nga kona!

U nga n'wi lava ehansi eka besimente, u nga n'wi lava emoyeni –
Kambe ndza ku byela, *Phunyuka a nga kona!*

Phunyuka i ximanga xa mpunga, xo leha xi tlhela xi lala;
U ta xi tiva loko u xi vona, hikuva mahlo ya xona ya werile endzeni.
Tinkohe ta xona ti **khwatihiatiweke** hi miehleketo,
Nhloko ya xona i ya **xilwangu**;
Voya bya xona byi na ritshuri hikwalaho ko ka xi nga hlayisiwi.

Siku:

Malebvu ya xona a ya kamiwangi
Xi fambisa nhloko ya xona ku ya hala na hala, hi
mafambelo yo fana na ya nyoka. Loko u ehleketa leswaku
xi khoma hi vurhongo, xa hanyanya.

Phunyuka, Phunyuka, ku hava wo fana na Phunyuka,
I muxanisi hi xivumbeko xa ximanga
Xivandzana xa nsele.

U nga hlangana na yena etlhelo ka patu, u nga kotlana na yena –
Kambe loko ku lemukiwa xiendlo xa vugevenga,
Phunyuka a nga kona!

Wa **xiximeka**. (Va ri u na vuxisi eka makhadi.)
Minkondzo ya yena a yi kumiwi eka tifayili ta **khotso**.
Kambe loko swilo swi **phangiwile** kumbe loko juwelari yi **sechiwile**,
Kumbe loko masi ya nyamalarile, kumbe **xifuwana** xi tlombiwile,
Kumbe nghilazi ya dladla yi fayiwile, na fense leyi sirhelelaka –
Phunyuka a nga kona!

Phunyuka, Phunyuka, ku hava wo fana na Phunyuka,
A ku si tshama ku va na ximanga xa vuxisi no **xonga** hi ndlela leyi
Nkarhi hinkwawo xi na nchumu wo tisirhelela hi wona:
Nkarhi wun'wana na wun'wana wa ku humelela ka xiendlo –
PHUNYUKA A NGA RI KONA!

Va ri swimanga hinkwaswo swa swiendlo swo **homboloka** swa tiveka
(Ndzi nga hlaya Mungojeri, ndzi nga hlaya Giridile)
Vo va ntsena vatirhiswa va ximanga lexi lawulaka matirhelo ya swona:
Napoleon wa milandzu!

Phunyuka, Phunyuka, ku hava wo fana na Phunyuka,
I muxanisi hi xivumbeko xa ximanga
xivandzana xa nsele.
U nga hlangana na yena exindledyanini, u nga kotlana na yena
Kambe loko ku lemukiwa xiendlo xa vugevenga,
Kutani Phunyuka
Phunyuka, Phunyuka, Phunyuka –

Kambe loko ku **lemukiwa** xiendlo xa vugevenga, Phunyuka a nga kona!

TS Elliot

MUDYONDZISI: Nsayino

Siku

Ku ehleketa hi ximanga xo hlamarisa

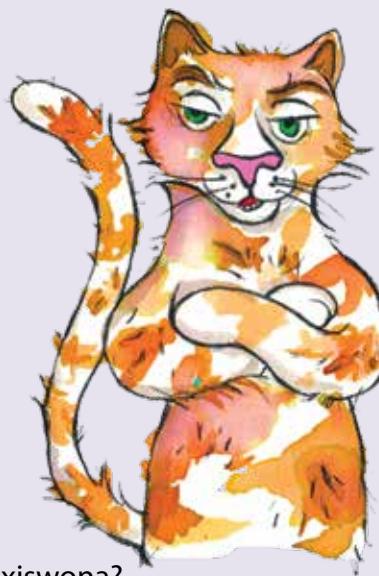

A hi hlayeni

Hlayela xitlhokovetselo ehenhla kutani u vulavula hi nhlamuselo ya ximanga. Hi xihi xifaniso lexi yimelaka Phunyuka?

A hi tsaleni

Hi swihi swivulwa leswi ku byelaka leswi Phunyuka a langutekisaka xiswona?

Hi yihi nhlamuselo ya Phunyuka leyi hi byelaka leswaku a tlharihile swinene?

"Napoleon wa milandzu" swi vula yini?

Hikwalaho ka yini ximanga xi vitaniwa leswaku i "Maseletelankondzo"?

Mutsari u tirhisa vumunhuhato loko a hlamusela Phunyuka leswaku u na swihlawulekisi swa vanhu. Hi swihi swihlawulekiso swa vanhu leswi a nga na swona?

Siku:

Sweswi tsala xithlakovetselo xa wena hi xiharhi lexi tlhariheke.

Hlamusela swihlawulekiso swa xiharhi. Xana xi endla yini lexi kombisaka vutlhari?

Bula na ntlawa wa wena hi xiharhi xa wena. Engetela marito ya mpfumawulo lowu yelanaka na marito lama u nga na wona. Tirhisa marito lama ku tsala xithlakovetselo xa wena. Tirhisa marito lama nga na yelano wa mimpfumawulo emakumu ka phere yin'wana na yin'wana ya mintila. Tsala ephepheni u nga si tsala ebukwini.

The page features a set of horizontal blue-lined handwriting practice lines on the left side. On the right side, there is a large, irregularly shaped hole through which the head and front paws of a brown and tan striped cat are visible, looking upwards. Below the hole, the text "Kombisa xithlakovetselo xa wena." is printed in bold black font.

N'waxigqhoko xo tshwuka na N'wamhisi

A hi hlayeni

Hinkwerhu hi tiva xitori xa N'waxigqhoko xo tshwuka na mhisi.

Hlayelani xitlhokovetselo ehenhla hi ntlawa. Mi ta lemuka leswaku xi fana na ntsheketo kambe mutsari u xi cincile ku kombisa nhwanyana loyi a tisirhelelaka eka mhisi.

Ndzimana i ntlawa
wa mintila eka
xitlhokovetselo.
Switlhokovetselo swin'wana
swi na ndzimana yin'we
kasi swin'wana swi na
tindzimana to tala. Xana
xitlhokovetselo lexi xi na
tindzimana tingani?

N'wamhisi a lava swakudya **swa kahle**,
A ya gongondza enyangweni wa kokwana.
Loko kokwana a pfula, a vona meno yo basa
yo kariha na n'wayitelo wo **chavisa**.
N'wamhisi a ku, "Ndzi nga nghena?"
Kokwana a chuhwile swinene,
"U ta ndzi dya!" a rila.
Kunene a tiyisile.
U n'wi dyile hi ku luma kan'we.
Kokwana a solekile a tlhela a tiyela,
N'wamhisi a gungula, "A swi ringanelangi!
A ndzi swi twi leswaku ndzi vile na
swakudya swa kahle!"
U rhendzelekile na khixi,
"Ndzi fanele ku kuma swa **vumbirhi!**"
A engetela hi **mahlo yo chavisa**,
"Ndzi ta yima kwala ku fikela loko

N'waxigqhoko xo tshwuka
a vuya eku tiololeni milenge enhoveni."

Ku fika xinhwanyetana xi ambale swo
tshwuka.

Xi yima. Xi languta. Kutani xi ku,
"U na tindleve letikulu to saseka,
Kokwana."

"Ndzi twa kahle hi tona," ku hlamula
N'wamhisi.

A tshama a n'wi languta a n'wayitela.

A ehleketa leswaku u ta dya n'wana loyi.
Ku n'wi pimanisa na kokwana, u tanahi
burayi.

N'waxigqhoko xo tshwuka a ku,
"Kokwana, u na voya byo saseka swinene."

"A hi swona!" ku huwelela N'wamhisi.

Siku:

"Xana u rivèle
Ku vula leswaku ndzi na meno lamakulu?"
Hambi wo vula yini,
Ndzi tiyimisele ku ku dya.
Xinhwanyetana xi hleka.
Banti ra yena ra ntima
ri wela ehansi.

Xi ba N'wamhisi hi karati.
Xi kongomisa enhlokweni
ya xiharhi,
Endzhakunya ko yi ba yi
va yi file.

Endzhaku ka mavhiki ma nga ri
mangani, enhoveni,

Ndzi hlangana na N'waxigqhoko xo tshwuka.
Ku cinca ko tani! Xigqhoko xo tshwuka a xa
ha ri kona,
Ku hava xigqhoko enhlokweni.
Xi te, "Xewani, vona na jazi ra mina ra voya
bya dzovo ra mhisi".
Roald Dahl (ku tekelela)

Hi swihi swiphemu swa xitlhokovetselo leswi fanaka na swa ntsheketo wa
N'waxigqhoko xo tshwuka?

Mahetelelo ya xitlhokovetselo ya hambanisa ku yini na mahetelelo ya ntsheketo? (Nhwanyana u
tisirhelele hi ndlela yihi?)

Hi swi tivisa ku yini leswaku mutsari u hlanganile na *N'waxigqhoko xo tshwuka?*
(Languta ndzimana yo hetelela ya xitlhokovetselo.)

Encenyetani xitlhokovetselo. Mi ta fanelia ku va na swimunhuhatwa leswi
landzelaka: *N'waxigqhoko xo tshwuka*, kokwana, *N'wamhisi* na mutsari.

MUDYONDZISI: Nsayino Siku

A hi hlayeni

Hlaya tilimeriki kutani u hlamula
swivutiso leswi landzelaka.

**A ku ri na mufana loyi a vitaniwaka Sid
A ehlakete leswaku a tiva swilo swo tala.
A ehlaketa leswaku nyankwave
Yi ta haha loko u vukula.
Kutani a hlambela ku ya swi ringeta ... Sid mbuya!**

**Wanuna loyi a humaka eNghilandhi
U fikile a khomile nghilazi
A tshama eka bence
A penda hi pende
Sweswi ri hatima ku fana ni nghilazi**

**Ndzi lava rivanti ra holo
ya mina;
Leri ndzi ri xaveke ri lehile ku tlula na hina.
Kutani ndzi ri tsemile;
Ndzi ri tsemile kahle;
Hikwalaho ndza ri tsakela mina.**

Siku:

Xana limeriki yi na mintila mingani?

Hi yahi mintila leyi nga na yelano wa mpfumawulo?

Ku na mapeletwana mangani eka ntila wun'wana na wun'wana?

Ntila wa 1	Ntila wa 2	Ntila wa 3	Ntila wa 4	Ntila wa 5

Sweswi tsala limeriki ya wena, u sungurisa xileswi:

A ku ri na nhwanyana loyi a vitaniwa Solani

Sweswi endla nongonoko
wa marito lama yelanaka
hi mpfumawulo na rito
ro hetelela eka ntila wo
sungula – eka xiyimo
lexi, Solani.
Nongonoko wa wena
wu nga katsa tirhani,
fambani, holani, tsalani,
tlulani na hoxani.

A ku ri na mufana loyi a vitaniwa Gayisa

Ku tiphina hi vutlhokovetseri

Xana u tshama u vona nkwalie?

Xana wu twa njhani?

Xana wu njhani?

Ndzi famba na nkwalie wa mina

Ndzi le ku fambeni
na nkwalie wa mina

Loko mahiselo ya tlakuka
ya va ehenhla ka makumenhungu
ntlhanu,
Nkwalie wa mina wu languteka
wonge wu va na vutomi.

Kutani hi ya eribuweni,
mina na nkwalie wa mina,
wu tshama ekatleni ra mina
loko hi ri karhi hi
tifambahafambela elwandle ...

Loko munhu a hi vona
hi xihamariso lexikulu,
mina na nkwalie wa mina
eka vutiolori bya siku na siku,

Ku fikela loko un'wana a fona
maphorisa ya ndhawu va
ku ndzi na aligetara
leyi bohiweke hi ntambhu.

I longo ra yona enhlaneni leri endlaka leswaku
wu languteka wu tsanile,
Kambe wu rhandza ku nwayiya
ehansi ka xilebvu.

Ndza swi tiva loko nkwalie wa mina wu lava ku
ambala tipijama wu etlela
Wu veka nhloko leyi khudzehelaka ehansi.

Ndzi famba
Na nkwalie wa mina

Na nkwalie wa mina ...
na piranha ya mina
na xihwahwa xa mina,
na chinchila ya mina,
na gorila ya mina
na xidongoti xa mina ...
naswona ndzi famba na nkwalie
wa mina ...

Brian Moses

Siku:

Yelanisa marito na tinhlamuselo leti faneleke. Vula mavito ya swiharhi kutani u yingisela mipfumawulo.

piranha
chinchila
xihwahwa
gorila
xidongoti
aligetara

xikondlwana xa ncila wa voya
ximbyanyana
nhlampfi ya meno yo kariha
mfenhe leyikulu
yi fana na ngwenya kambe yi na nomu lowutsongo
miri wo olova, milenge yo tala xi fana na xivungu naswona xi nga va na mavala lama vangamaka

Nhlangano wa Tinxaka wu engetela minkwahle eka nxaxameto wa vona wa swiharhi leswi nga ekhombyeni ro herisiwa.

22 Nyenyankulu 2010 – Nhlangano (UNEP) va engetela swikokovi eka nxaxameto wa vona wo xaviselana swiharhi leswi nga ekhombyeni. Xikongomelo xa nxaxameto lowu i ku sivela vanhu emisaveni hinkwary leswaku va nga xaviselani swiharhi leswi nga ekhombyeni ro nyamalala. Tinxaka ta mune ta minkwahle ti engeteriwile eka nxaxameto. Minkwahle leyi sirheleriweke ya khomiwa kutani yi xaviseriwa vanhu, ngopfungopfu eEuropa na le United States, lava lavaka ku yi fuwa, tanjhi swifuwana leswi nga riki swa ntolovel.

Hlaya xitlhokovetselo hi vukheta kutani u hlama swivutiso leswi landzelaka.

U ehleketa leswaku mutsari a famba na nk wahle wa yena kumbe lexi ko va xitlhokovetselo xo hlamarisa? Hikwalaho ka yini u vula sweswo?

Mutsari u vulavula hi themparecha ya 85°F. Themparecha leyi i yini hi selisiysi?

Hi ku vona ka wena hikwalaho ka yini a va ku nk wahle i aligetara?

Xana u ta hlama loko u vona munhu a fambafambisa nk wahle wa xifuwana xa yena? Hikwalaho ka yini?

Xana u nga fonela maphorisa loko wo vona swo fana na leswi? Hikwalaho ka yini?

Hi wahi marito lama yelanaka hi mipfumawulo eka xitlhokovetselo lexi? Ya tsale ehansi.

I lembe lerintshwa

A hi hlayeni

Hlaya xitlhokovetselo.

Huree! Huree!
I novinjara

Huree! Huree! I novinjara!

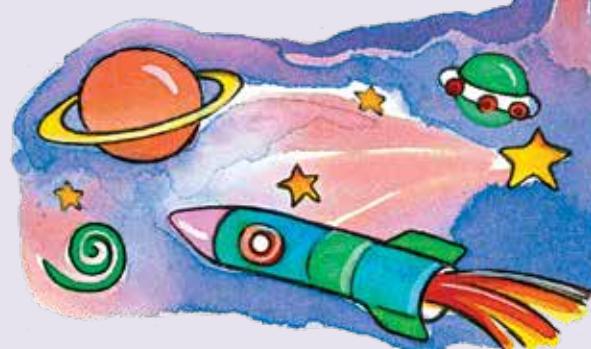
Siku leri hi sungulaka hi vuntshwa.

Lembe leri ndzi hlawurile ku va xinjhenghwe.

Kumbexana ndzi ta dyondza ku haha,
kumbe ndzi ta famba hi makhumbi,
kumbe ndzi hundzuka ndzi nga vonaki
kumbe ndzi tsutsuma ehenhla ka
maboboma ya mati.

Ndzi ta tiendla rhekerhe kutani
ndzi tidyondzisa ku khanyana.

Ndzi ta va swihalaki kutani ndzi
tichela endzeni ka sinki.

Ndzi ta endzela tipulanete
kutani ndzi hlangana na
tialiyeni to tala.

Ndzi ta famba ndzi ya eka
nkarhi lowu hundzeke khale
ndzi khandziya dayinasoro.

Ndzi na tipulani to tala to hlamarisa.

Ndzi ta sungula sweswi.

Ina, leri ri ta va lembe lerinene
ku tlula hinkwawo.

Huree! Huree! I novinjara

Kenn Nesbitt

Siku:

Ndzi kota ku

hlaya xitshuriwa xa ndzungulo		
bula hi swivutiso swo huma eka xitshuriwa		
bula hi mahetelelo lama faneleke ya xitori		
encenyeta mahetelelo ya xitori no encenyetela vana va ttilasi		
tsala mahetelelo yo hambana ya xitori		
tsala eka dayari ndzi tirhisa munhu wo sungula		
tirhisa tlheloo ra nandzulo na minkomiso		
tsala xitori kumbe ntsheketo ku langutiwa swimunhuhatwa, kungu, mbangu na swiendleko		
pananisa swivulwa swa xivangelo na mbuyelo		
tirhisa mahlanganisi		
tsala ndzimana ya nhlamuselo		
boxa maendli, maengeteri na switwananisi		
bula hi tinhlamuselo timbirhi ta swivulwa		
bula hi tinhlamuselo timbirhi ta xivulwa		
hlaya xitlhokovetselo		
vona tindzimana ta xitlhokovetselo		
boxa marito ya mipfumawulo leyi yelanaka eka xitlhokovetselo		
encenyeta xitlhokovetselo		
boxa marito lama nga na yelano wa mipfumawulo.		
hlayela xitlhokovetselo ehenhla		
bula hi nhlamuselo ya vumunhu bya ximunhuhatwa		
hlamula swivutiso swo huma eka xitlhokovetselo		
tsala xitlhokovetselo		
encenyeta xitlhokovetselo		
hlaya limeriki		
nyika swikombiso swa swifananisi		
nyika swikombiso swa switirho swa vutlhokovetseri (xik: xigego)		
tsala papila ra mafundza		

U hlawulekile. Miri wa wena kinkwawo uu hlawulekile. Miri wa wena i wa wena!

**KU HAVA
MUNHU
loyi a faneleke
ku khoma swirho
swa wena swa le
xihundleni.**

**U fanele ku byela munhu un'wana loko ku
ri na munhu loyi a khomaka swirho swa
wena swa le xihundleni.**

**U fanele ku byela munhu un'wana loko
ku ri na munhu loyi a ku endlisaka
swilo leswi u nga tsakeriki
ku swi endla.**

**Lava u nga va fonelaka
loko u lava ku pfuniwa:**

Riqingho ra swa vana: 0800 05 55 55

Nomboro ya xihatla ya SAPS: 10111

Riqingho ro ponisa vutomi: 0861 322 322

Riqingho ro sivela vugevenga ra SAPS: 086 00 10111

Yuniti yo sirhelela vana: 012 393 2359/2362/2363

